

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства
та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**Тема: ЗАСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
(СЕРЕДИНА XVII – XVIII СТ.) ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ**

Виконала:

Кобилко Олена Юріївна

студентка 64-21 групи

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність:

014.03 Середня освіта (Історія)

Освітня програма:

Середня історія (Історія)

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

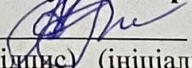
старший викладач

В. М. Крижанівський

Допущено до захисту:

«18» листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

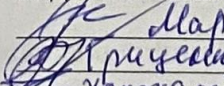
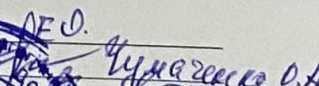
 Олена ЧУМАЧЕНКО
(підпис) (ініціали, прізвище)

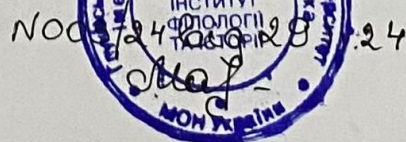
Дата захисту: «07» грудня 2024 р.

Кількість балів: А

Оцінка: ECTS 90

Підписи членів ЕК:

Глухів 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.....	8
1.1. Виникнення слобідських козацьких полків	8
1.2. Становище та соціальний склад населення слобідських козацьких полків	23
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІКА ТА ЗАНЯТТЯ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТ.	33
2.1. Військова служба та господарська діяльність населення полків Слобідської України	33
2.2. Політика російського уряду щодо слобідських полків	46
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	61
3.1. Сучасні методичні підходи до вивчення теми на уроках Історії України в ЗЗСО	61
3.2. Аналіз авторської розробки та рекомендації щодо використання наочних та текстових історичних джерел при викладанні теми «Заселення і розвиток Слобідської України» у 8 класі.....	66
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність. Вивчення заселення і розвитку Слобідської України в середині XVII – XVIII ст. має велике значення для розуміння процесів, що відбувалися на території сучасної України. Цей період характеризується активним колонізаційним рухом, формуванням нових соціальних структур і політичних інститутів, що суттєво вплинуло на розвиток регіону.

Слобідська Україна є унікальним регіоном, де в другій половині XVII – XVIII століть діяли особливі козацькі полки, які відіграли важливу роль у заселенні цього краю та захисті населення від нападів кочівників. Історія Слобожанщини залишається актуальною і сьогодні, оскільки багато її аспектів ще не до кінця досліджені. Зокрема, одним із маловивчених є питання формування козацьких полків, їхня поступова трансформація, а також перетворення цих політико-адміністративних структур на військові підрозділи, інтегровані до царської армії. Слобідська Україна була важливим осередком для українського населення, яке перемістилося на ці землі внаслідок внутрішніх і зовнішніх обставин. Вивчення питання дає можливість краще зрозуміти витоки української ідентичності на цих теренах, а також взаємодію з іншими етнічними групами.

Заселення Слобідської України супроводжувалося інтенсивним економічним розвитком, вивчення цього процесу дозволяє дослідити економічні моделі, аграрну політику, розвиток торгівлі та ремесел, що стали основою економічного піднесення регіону. Слобідська Україна була місцем зустрічі різних культур та етнічних груп. Дослідження цього допомагає зрозуміти міжетнічні взаємини, культурні впливи та формування регіональної ідентичності, що є важливими для сучасного розуміння національної єдності і толерантності. Слобожанщина, як частина прикордоння між Московською державою та Річчю Посполитою, відігравала важливу роль у геополітичних процесах того часу, тому вивчення переселення та утворення нових адміністративних одиниць на цій території дає можливість зрозуміти її стратегічне значення на той час.

Вивчення теми заселення і розвитку Слобідської України в середині XVII – XVIII ст. є надзвичайно актуальним для розуміння історичного розвитку України. Це дослідження має важливе значення як для наукової спільноти, так і для формування суспільної свідомості та національної пам'яті.

Історіографія. Питання заселення та розвитку Слобідської України з середини XVII – кінця XVIII ст. є достатньо дослідженим. Важливою працею з історії Слобідської України є дослідження історика Д. Багалія «Історія Слобідської України» [3], що вперше була видана ще у 1918 року. Праця є одним з найважливіших творів у науковому доробку Д. Багалія, що увібрав у себе квінтесенцію багаторічних досліджень автора з історії краю. На сьогодні це єдине комплексне дослідження історії Слобожанщини, яке охоплює період від заселення регіону до початку XX ст., розглядаючи питання історичної географії, етнографії, соціально-економічного та політичного розвитку, а також духовної та матеріальної культури та побуту населення. Написана доступною українською мовою з певними діалектними особливостями Слобожанщини та насичена фольклорно-етнографічними матеріалами й ілюстраціями. У своїй праці автор подає окремі розділи-нариси, в яких висвітлює особливості заселення регіону, його соціально-економічний і політичний розвиток, становлення козацьких полків, їхню діяльність, оборону від татарських набігів та вплив царських реформ на подальше існування слобідських полків.

Важливу роль у дослідженні виникнення та функціонування козацьких полків на Слобожанщині відіграють роботи, присвячені кожному з полків окремо. Зокрема, О. Корнієнко в своїй праці «Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк» [16] розкрив історію Сумського полку. Цю роботу автор присвятив пам'яті краєзнавця Геннадія Петрова, який досліджував Сумщину, пройшовши її пішки. Видання було приурочене до 350-річчя заснування Сумського козацького полку (1659–1765) та насичене важливими документальними даними.

Праця Г. Слюсарського «Слобідська Україна. Історичний нарис XVII –XVIII ст.» [33] є дуже ґрунтовним дослідженням історії краю, але сильно

політично заангажованим. Нарис видано 1954 року і автор описує у кожному розділі, наскільки лояльною була царська влада до населення Слобідської України і як співдіяли українських та російський народи у боротьбі проти татар, феодального та кріпосного гніту. Дослідник акцентує увагу на класовій боротьбі та «дружбі народів», а українські переселенці описуються як ті, хто сприяв «об'єднанню» з російським народом.

В українській історіографії питання регіональної історії, зокрема історії Слобідської України, досліджується В. Маслійчуком [23, 25]. У його роботі «Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.» [25] детально розглядається національний і соціальний склад слобідської козацької старшини. Праця «Генеза та еволюція слобідського козацтва» [23] розкриває межі слобідських полків та систему їх управління.

С. Лишко у дисертаційному дослідженні «Формування і розвиток полків Слобідської України в другій половині XVII – XVIII ст.» [20] на документальних даних здійснено комплексний аналіз розвитку військової організації, бойової підготовки та застосування слобідських українських полків.

Важливі дані щодо заселення території Слобідської України, а саме етапів міграції, заснування перших міст, утворення полків розкрито у публікаціях В. Артюха [2], О. Бірьової [4], Н. Гандзюк [6], М. Дяченко [12], Г. Корогод [17], Л. Королько [18], Є. Осадчого [30], В. Яценка [40].

Об'єкт дослідження: Слобідська Україна в період середини XVII – кінця XVIII ст.

Предмет дослідження: заселення Слобідської України та розвиток слобідських козацьких полків з середини XVII до кінця XVIII ст.

Мета: на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення доступних матеріалів і джерел дослідити процеси заселення та соціально-економічного розвитку Слобідської України у XVII – XVIII ст.

Завдання:

- визначити шляхи заселення та процес виникнення козацьких полків на території Слобідської України;

- охарактеризувати економічне становище, заняття та господарську діяльність населення слобідських полків;
- розкрити політику російського уряду щодо козацьких слобідських полків у XVIII ст.;
- розробити та проаналізувати розробку уроку у 8 класі за темою «Заселення і розвиток Слобідської України».

Хронологічні рамки дослідження: охоплюють період від другої половини XVII ст. до 60-х років XVIII ст. Нижня хронологічна межа датується серединою XVII ст., коли з'явилися козацькі слобідські полки, а верхня межа припадає на 1765 рік, коли було прийнято рішення про перетворення козацьких слобідських полків на гусарські полки.

Територіальні межі охоплюють територію Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського та Ізюмського полків Слобідської України, що знаходились у межах сучасних Харківської, Сумської, Луганської, Донецької областей України.

Методологічною основою роботи є використання загально-логічних методів аналізу і синтезу, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу. Із методів, що є загальнозначущими для історичного пізнання задіяні також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний. Методологічна основа дослідження базується передусім на принципах історизму, об'єктивності, всебічного підходу, а також вивченні явищ у їхній еволюції, взаємозв'язку та взаємозалежності. Зародження та розвиток організації полків розглядалися в контексті конкретних історичних умов.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її основний матеріал та результати можуть використовуватись та застосовуватись вчителями історії на уроках та історії України у ЗЗСО. Сформульовані основні тези та висновки можуть стати основою для підготовки лекцій з вивчення історії Слобідської України, а також для написання матеріалів з історії України, що містять узагальнену інформацію про цей період. Ці матеріали також можуть

бути корисними при розробці спеціальних курсів, присвячених детальному вивченню історії Слобожанщини.

Апробація результатів дослідження. Магістерська робота пройшла апробацію на:

– II Всеукраїнській науково-практичній онлайн-конференції «Глухівські історико-філософські читання» (м. Глухів, 17 квітня 2024 року). Опубліковано тези за темою: «Економіка козацьких полків Слобідської України у XVII – першій половині XVIII ст.» [13];

– Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Роль підприємців та меценатів в розвитку населених пунктів рідного краю: історія та сучасність» (Бердичів-Червоне, 7 червня 2024 року). Опубліковано тези за темою: «Заселення Слобідської України у XVII – першій половині XVIII ст.» [14].

Подано до електронного збірника наукових праць «Студентські історичні студії» здобувачів освіти Навчально-наукового інституту філології та історії публікацію на тему «Політика царського та імператорського уряду щодо полків Слобідської України у XVII – першій половині XVIII ст.» [15].

Структура. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг роботи складає 98 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

1.1. Виникнення слобідських козацьких полків

Історія Слобідської України бере свій початок ще з часів Київської Русі та Великого Князівства Литовського. Однак як окрема історична територія вона сформувалася в середині – другій половині XVII ст. під час масового переселення козаків, селян та міщан з Правобережної та Лівобережної України. Хоча ці землі формально належали московському царю, фактично вони залишалися незаселеними і були відомі як Дике поле. Колонізація Слобідської України стала одним із ключових етапів освоєння цього регіону у XVII – XVIII ст.

Слобідська Україна, або Слобожанщина, – це назва великого історичного регіону України. До її складу входили території сучасних Харківської області, східної частини Сумської (до річки Сейм), північних частин Донецької (до річки Бахмутки) і Луганської (до річки Айдар) областей. Також до Слобожанщини належали південно-східна частина Воронежської області (правобережжя Дону від міста Коротомяк до міста Богучар, а також басейн ріки Підгірної з містом Калач на лівому березі Дону), південно-західна частина Білгородської області (район міст Грайворон, Хотмизьк), а також південна частина Курської області (район міст Глушково і Суджа) [24, с. 628].

Назва регіону походить від перших поселень, які склалися з хуторів та слобід. Зазвичай слобода мала церкву, тоді як хутір – ні, тому цю територію почали називати Слобідською Україною. За іншою теорією, назва Слобожанщина виникла через пільги, які отримали її мешканці. Територія була поділена на полки та сотні, які отримали назви за місцем розташування (Сумський, Харківський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький), до яких додавалося слово «черкаський». Термін «слобідські» в цей час ще не був

відомий [4, с. 16]. Вперше термін «слободські міста» згадується в документах під час повстання 1668 року, очоленого гетьманом Іваном Брюховецьким. Загалом термін «слобода» почав активно використовуватися лише на початку XVIII ст., а остаточно закріпився під час перепису, що відбувся у 1732 році [10, с. 7].

Українці, які селилися на незахищених землях за Белгородською межею, отримували від царської влади різні привілеї: право на безмитну торгівлю, звільнення від податків, можливість обирати власних правителів та зберігати свої звичаї і традиції. Таких переселенців називали «свободними». Згодом слово «свобода» трансформувалося в «слобода». Поселення почали називати слободами, а самих переселенців – слобожанами, а район їхнього проживання – Слобідською Україною або Слобожанщиною [34, с. 55].

Досить часто мешканців слобідських полків називали «черкасами». Це переважно було пов'язано з тим, що перші з них були вихідцями саме з Черкаського повіту. Коли люди переселялися, вони не бажали втрачати ані пільгового статусу (оскільки виконували козацьку службу і, відповідно, не підлягали оподаткуванню), ані свого звання. Частина переселенців вже зазначала, що вони є «черкасами» (тобто козаками), а не «пашеними мужиками» (селянами) за російською термінологією. Це дозволяло їм продовжувати виконувати козацьку службу, що мало велике значення [21].

Регіон ще носить назву Слобожанщина, термін «Слобожанщина» був введений одним із найцікавіших українських поетів Яковом Щоголевім. У XX ст., під час подій 1917–1918 років, провідний регіональний історик Дмитро Багалій, описуючи історію Слобідської України, визначив слобідський регіон як виключно український.

Географія регіону відіграла не мале значення при заселенні цих земель. З географічної точки зору, ця територія є рівниною з незначними узгір'ями. Північна частина Слобожанщини розташована на більш підвищеній місцевості, а в напрямку на південь рельєф поступово знижується. Важливим географічним чинником є добре розвинена річкова мережа. Ріки та струмки сприяли

зрошенню місцевості, що полегшувало господарське освоєння краю, зокрема через будівництво водяних млинів. Крім того, розвинута річкова система забезпечувала зв'язок Слобожанщини з сусідніми регіонами та надавала можливість для торгівлі, дозволяючи сплавити товари по воді.

З огляду на захист від кочівницьких набігів, розгалужена річкова мережа також сприяла освоєнню регіону, забезпечуючи природний бар'єр. Перші поселення, засновані переселенцями, здебільшого з Правобережної України, часто розміщувалися в добре захищених місцевостях. Так, міста, які згодом стали осередками місцевих полків – Охтирка, Суми та Харків – були засновані в місцях злиття річок. Для татар, що пересувалися на конях, ріки ставали природними перепонами, які вони могли долати лише через броди або вплав. Річки також відігравали ключову роль в організації оборони регіону від агресивних набігів кочівників. Укріплена лінія, збудована силами Харківського та Ізюмського полків під керівництвом полковника Г. Дінця, проходила вздовж річок Оскол і Сіверський Донець [20, с. 25].

Велика кількість лісів значно полегшувала заселення регіону, оскільки вони забезпечували переселенцям природний захист від несподіваних нападів татар. Тому перші колоністи переважно оселялися у важкодоступних для татарської кінноти лісистих районах. Крім того, деревина служила основним будівельним матеріалом для зведення острогів і укріплень, за стінами яких жителі могли ховатися від нападів.

Землі на сході та південь від кордонів Київської Русі після монголо-татарської навали XIII століття стали відомі як «Поле» або «Дике поле». Постійні набіги кримських і ногайських татар зміцнили це найменування. Протягом XV-XVI століть «Дике поле» залишалося майже безлюдним, а тишу цього безмежного простору порушували лише татарські загани та орди, що здійснювали набіги або поверталися з награбованими здобутками. Проти такої швидкої та руйнівної сили, яка діяла в XVI-XVII століттях, не було ефективних засобів боротьби. Єдиним можливим способом захисту стали оборонні «рубезжі», що включали укріплені пункти з постійними військовими

гарнізонами. Саме в цих укріпленнях частина населення могла знайти притулок під час набігів [3, с. 15].

Переселення мешканців було тісно пов'язане з політичною ситуацією в Україні. Багаторазові виступи корінного населення проти польського гніту, що тривали з кінця XVI ст., все більш жорстоко придушувалися королівською владою та магнатами. Це змушувало багатьох жителів Правобережної України шукати новий прихисток на лівому березі Дніпра або навіть далі – на північний схід, у землі Московської держави, яка в 40-х роках XVII ст. активно займалася будівництвом Белгородської засічної межі – нової лінії оборони від нападів кримських і ногайських татар.

Вторгнення татар на російські землі змусило царський уряд вжити суттєвих оборонних заходів на південно-східних кордонах країни. Була створена сторожова та станична служба, для якої був розроблений відповідний статут. Одночасно розвивалася система оборонних споруд. При їх спорудженні використовувалися природні перешкоди (яри, ріки, ліси, болота), а в незахищених ділянках зводилися острожки та встановлювалися сторожові пости [17].

Частиною оборонної системи стали міста-фортеці. Особливо інтенсивно їхнє будівництво почалося в 90-х роках XVI ст., після того як кримські татари прорвалися в Підмосков'я. У цей період виникли такі міста, як Білгород, Оскол і Валуйки (1593), Єлець (1592) та Кроми (1595). На початку 1600 року на правому березі Осколу, неподалік від його злиття з Донецьком, було завершено будівництво першого міста на Слобожанщині – Цареборисова (тепер село Червоний Оскол Ізюмського району Харківської області). У його зведенні брали участь російські дворяни, діти боярські, стрільці, донські козаки та запорожці. Завдяки цим заходам позиції Московської держави в Дикому полі розширювалися та укріплювалися. Це, в свою чергу, визначило правовий статус українських переселенців, які прибували в цей регіон у XVI – XVII ст. [17].

Масові переселення українців відбувалися в середині XVII ст. Постійні загрози, пов'язані з Національно-визвольною війною, змушували сім'ї та навіть

цілі села залишати свої рідні місця, вирушаючи в небезпечну подорож до «вільних» земель. Переселенців-козаків називали «викотцями»; вони розривали всі зв'язки з колишнім місцем проживання і вирушали на незаселені території. Відомо, що Богдан Хмельницький не добре ставився до цих переселенців і навіть просив царя повернути їх назад. Спочатку його реакція була вкрай негативною. У 1657 році він навіть планував провести каральний похід на територію Сумського полку, який лише починав формуватися, з метою повернення близько 10 тисяч «викотців» до свого війська [38].

В. Яценко вказує, що дослідник С. Кованько виділяє три хвилі заселення Слобожанщини. Перша хвиля датується 1617 роком і пов'язана з переходом 10 тисяч козаків з Правобережжя на Донець. Друга хвиля припадає на період 1650-1651 років, а третя – на часи правління Петра I. Інший історик, К. Щолкова, також виділяє три хвилі заселення козаками цього краю. Перша хвиля, за його даними, також датується 1617 роком, друга – 1638 роком, а третя – 1640 роком [40, с. 9].

Заселення Слобожанщини відбувалося двома шляхами. Перший шлях – це переселенці з Правобережної України, а другий – населення з Московської держави. Оборонне будівництво царського уряду на так званій «Белгородській смузі» (по лінії міст Вольне, Хотмизьк, Карпов, Болховець, Белгород, Короча, Новий Оскіл) призвело до переселення російських службовців і селян, які отримували землю та інші привілеї від уряду на пільгових умовах. Одночасно відбувалася масова міграція українців, які втікали від жорстокого гніту польських панів до південних степів [12, с. 42].

Упродовж тривалого часу цей багатий край залишався пустим і занедбаним. У 1638 році сюди переселилися учасники селянсько-козацького повстання під проводом Я. Остряниці та заснували місто Чугуїв [1]. Після поразки від польсько-шляхетського війська під Жовнином (на Лубенщині) 3 червня 1638 року повстанці перейшли російсько-польський кордон. Серед них були: гетьман Я. Острянин з сином, військовий осавул, військовий писар, 10 сотників, 9 п'ятидесятників, 102 десятника, 2 священики, а також 887

рядових козаків, селян і міщан. Загалом налічувалося 1014 дорослих чоловіків, а разом із жінками та дітьми – понад 3 тисячі осіб [17]. Прибувши на нове місце, вони отаборилися на так званому Чугуївському городищі та збудували місто Чугуїв. В цей регіон також приїхали українські переселенці. Царський уряд активно підтримував їх переселення, покладаючи на них відповідальність за захист московських кордонів від нападів зі Степу.

Заселення Слобідської України активізувалося після Хмельниччини, особливо після Білоцерківської угоди 1651 року. Наприклад, у 1652 році відбулося переселення 2000 козаків під проводом полковника Івана Дзиковського, які заснували місто Острогозьк. Також здійснили переселення з містечка Ставища на чолі з Герасимом Кондратьєвим, завдяки чому виникло місто Суми. Цей процес продовжувався і в подальші роки: у 1654 році було засновано місто Харків, а в 1662 році – Богодухів.

У середині 50-х років XVII ст. на Слобожанщині відзначалося найактивніше заселення. Саме тоді виникли нові міста: Харків, Зміїв, Суми, Лебедин та Охтирка. Разом із переселенцями була перенесена структура управління, яка сформувалася під час соціальних потрясінь 1648-1649 років. Багато переселенців вважали себе козаками і вимагали таких же пільг і привілеїв, як і їхні співвітчизники на Лівобережній Україні. Царський уряд намагався використати цю переселенську групу для захисту від татар і подальшого просування на південь. Тому уряд задовольняв вимоги українських переселенців, оскільки вони були важливими для його стратегічних планів [23, с. 633].

Події Руїни викликали нову хвилю переселення, переважно з Правобережної України, у 1670–1680-х роках. Одним із таких переселень стало організоване Іваном Самойловичем, яке деякі історики вважають насильницьким «Великим згіном» у 1678–1679 роках. У 1674 році було засноване місто Вовче (тепер Вовчанськ), а у 1681 році – місто Ізюм.

Ще одна значна хвиля заселення виникла внаслідок ліквідації повстання Палія у 1704 році, а також переселення мешканців Правобережної України на

Лівобережжя в 1711–1712 роках, яке було організоване московською владою. Остання істотна хвиля переселення припадає на 1720–1730 роки, коли після відновлення польсько-шляхетського панування на Правобережжі, поразки гайдамацького руху у 1734 році та зростання старшинського визиску козацько-селянського населення на Гетьманщині багато людей залишали свої домівки [12, с. 42].

Міста та села зазвичай розташовувались подалі від татарських степових шляхів. Основних шляхів татар було чотири: Чорний шлях – між Дніпром і Бугом, Кучманський – між Бугом і Дністром, Покутський – між Дністром і Прутом, і Муравський шлях – на Лівобережній Україні. Муравський шлях проходив територією сучасної Харківщини, перетинаючи степи басейнів Дніпра та Дону від Кримського перешийку до Тули, пролягаючи між верхів'ями річок і не перетинаючи їх. Від Муравського шляху відгалужувались Ізюмський та Кальміуський шляхи, якими татари здійснювали набіги на південні окраїни Московської держав [34, с. 52].

Можна виділити три основні причини, що спричинили заселення козаками Слобідської України. Першою варто назвати сприятливі природні умови регіону. Це, зокрема, помірний клімат, родючі ґрунти, велика кількість річок та лісів. Д. Багалій зазначав, що жодна з цих річок зараз не є судноплавною, проте колись усе було інакше. Сіверський Донець, Псел, Ворскла і Оскіл мали судноплавне значення, ліси забезпечували матеріали для дерев'яних укріплень навколо міст, а також усе необхідне для господарства. Природа щедро обдарувала Слобожанщину фруктовими деревами та кущами: грушею, яблунею, терном, ліщиною, калиною і бузиною. У лісах водилося багато звірів, а також різноманітного птаства, хоча з мінералів була лише невелика кількість, солі вистачало в надлишку [3, с. 18].

Другою причиною заселення регіону можна вважати утиски з боку польської шляхти, що проявлялися через посилення кріпацтва, а також загострення феодального та релігійного гніту. З кінця XVI ст., а особливо з 1630-х років, українці почали шукати можливості уникнути цього утиску.

Внаслідок цього поступово почалося переселення на Слобідську Україну, переважно з Правобережної та Лівобережної України.

Переселення, викликані насильством польської шляхти, продовжувалися і в 1640-х роках. Протягом п'яти років (1640–1645 рр.) на Слобожанщину переселилося близько 8000–10000 осіб, переважно з-за Дніпра. Вони освоїли слобідські землі вздовж річок Мерла, Можя, Уди та Донець. Пізніше ці переселенці з Наддніпрянщини заселили території від верхів'їв річки Сули до Оскола та Береки. Переселення також активно тривало під час Національно-визвольної війни під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького. Гетьман видав універсал, в якому надавав офіційний дозвіл на переселення українців на Слобожанщину, що сприяло подальшому освоєнню цих земель.

Третьою причиною була необхідність захистити кордони Московської держави від загарбницьких набігів кримських татар. Ще з кінця XVI ст. для оборони південних земель були збудовані міста-фортеці. Наприклад, у 1585 році було засновано Лівни та Воронеж, у 1592 році – Єлець, а в 1596 році – Белгород і Оскол. Ці міста здебільшого будувалися подалі від основних татарських степових шляхів, таких як Чорний, Кучманський, Покутський та Муравський шляхи. Подальше будівництво укріплених ліній сприяло просуванню Московської держави на південь, що призвело до постійних конфліктів не тільки з Кримом, але й з прикордонною Річчю Посполитою, Запорожжям і Доном. Крім того, козаки були залучені на службу в південних фортецях Московії, таких як Тула, Кроми, а пізніше – Короч і Воронеж. У цих містах почали виникати цілі українські колонії, яким надавали широкі повноваження та дозволяли мати власне управління [6, с. 17].

Московський уряд прагнув використати козацьку силу. З одного боку, Москві постійно бракувало ресурсів для контролю над цим простором. Наприклад, у 1640-х роках поблизу природних укріплень був створений так званий Можеський острог, або Валки. Сьогодні це районний центр на Слобожанщині, але його виникнення пов'язане з іншою локацією. Російські служили люди постійно скаржилися на важкі умови життя, на напади татар,

часті втечі та смерті. Можна згадати й про покинутий на початку XVII ст. Цареборисів (тепер село Оскіл Ізюмського району, Харківської області), який також не мав комфортних умов для проживання.

Проте українські переселенці приходили і осідали на цих землях. Помічали, що Можеський острог не настільки безпечний, тому в 1665 році вирішили переселитися в інше місце, де зараз розташовані Валки. Таким чином, вони опановували ці простори, що було дуже важливо. Це дозволяло використовувати цю силу, зокрема, для захисту прикордоння. Варто також пам'ятати, що це були часи, коли втікали опозиційні сили щодо гетьманів. У період Руїни Білгородський полк (місцева російська армія), який діяв по Білгородській лінії, відіграв важливу роль, зокрема, вторгавшись в Україну та беручи участь у Конотопській битві, де зазнав значних втрат [21].

Однак російська влада прагнула підкорити ці українські поселення своїм інтересам. Починаючи з 1639 року, до міста на крайньому південному заході Слобожанщини, а саме до Чугуєва, було переселено цілий козацький полк. Більшість цього полку складала втікачі та учасники козацького повстання 1637-1638 років під проводом гетьмана Якова Остряниці. Однак плани російського уряду зазнали нищівного провалу. Через проникнення польських агентів, які, під виглядом купців, усіма можливими способами сіяли серед переселенців ворожнечу, переселенці почали сумніватися у своєму становищі. Агентам вдалось переконати їх повернутися назад, обіцяючи різні привілеї. До того ж, життя на чужині було важким, а крім козацької старшини, тут панувала і влада воєводи. Завдяки наполегливим зусиллям польських агентів між переселенцями та російськими представниками у місті почалися конфлікти. У результаті, у 1641 році, після вбивства свого гетьмана, переселенці розігнали російську адміністрацію, покинули Чугуїв і повернулися до Речі Посполитої [6, с. 18].

Звичайно, ці слобідські полки, сформовані переселенцями, використовувалися з військовою метою та для походів у Гетьманщину. Але це не означає, що ці території були залучені в українській Руїні лише в такому контексті. Відбувалося багато антимосковських повстань, виступів, конфліктів

та непорозумінь. Найяскравішим прикладом є повстання харківського полковника Івана Сірка 1668 року. Коли поблизу Харкова були знищені нові поселення, їхніх мешканців вивели, і вони пішли разом із Сірком. Це стосується згаданих Цареборисова, Змієва та Валок [21].

Починаючи з середини 50-х років XVII ст., відбувається інтенсивне заселення Слобожанщини. У цей період виникають нові міста, такі як Харків, Зміїв, Суми, Лебедин, а також переселенці відновлюють спорожнілі Цареборисів і Охтирку. Щодо міста Суми, історики не мають точної дати його заснування, більшість схиляється до 1652 року. Але все ж датою заснування Сум варто вважати червень 1655 року

Історик Віктор Юркевич, найближчий учень Михайла Грушевського, який був репресований у 1937 році, виявив у московських архівах документ – чолобитну на ім'я московського царя Олексія Михайловича від ста переселенців (на відміну від трьохсот, як зазначав Дмитро Багалій) на чолі з отаманом Гарасимом Кондратьєвим з містечка Ставище. Вони просили у царя дозволу на поселення на місці теперішніх Сум. У документі чітко вказано час прибуття ста перших переселенців на територію сучасних Сум: «...в нынешнем... 163 году в великиеговейны», що означає великий піст (приблизно в березні) 7163 року візантійської ери від створення світу. Якщо перевести це датування на еру від народження Христа, отримуємо: $7163 - 5508 = 1655$ рік. У самій чолобитній підкреслюється, що переселенці прибули «у нинішній» 1655 рік, а не раніше. Чолобитна була отримана в Москві 24 червня 1655 року за старим стилем [2]. Отже, на сьогодні ми маємо письмові історичні джерела, з яких чітко випливає факт заснування міста Сум у 1655 році.

На той час, Суми мали вигляд острогу, побудованого козаками під проводом Герасима Кондратьєва. Залишки фортеці були виявлені на території вулиць Соборна, Воскресенська, провулків 9 Травня (нині Суругінський) та Терезова (нині Мнастирський), а також в урочищі «Козацький вал». Як вказує сумський дослідник Є. Осадчий, фортеця була майже квадратною з розмірами 200 м на 250 м, займала довгий мис, утворений долинами річок Псел, Сумка та

Стрілка, довжина перевищувала 300 м, мис мав витягнуту трапецієподібну форму, поверхня була рівна, а стрілка мису мала значний ухил у бік р. Сумка. Висота ж фортеці над заплавою складала 10 метрів [30, с. 193].

Згідно з вимогами фортифікації, фортеця була захищена валами з дубовими стінами, залишки яких у вигляді колод були виявлені у 2002 році. По кутах фортеці розташовувалися дерево-земляні ронделі, де знаходилися кутові башти. Проте укріплення були примітивними, і їх можна швидше вважати місцем тимчасового захисту, ніж повноцінною фортецею. Відірвані від постійного місця проживання та ремісничих центрів, переселенці під час будівництва укріплень змушені були користуватися обмеженою кількістю інструментів. Тому оборонна спроможність таких поселень була дуже низькою [30, с. 193].

Дослідники не мають чіткого пояснення, звідки саме прийшов на Слобожанщину Герасим Кондратьєв. Одна з версій вказує, що він був родом із Задніпров'я, інша стверджує, що Герасим у 1647 році переселився на Слобожанщину з Червоної України, а третя – що він походив зі Старого міста (села Червоне, Сумського району) [16, с. 62]. Проте багато істориків вважають, що Герасим Кондратьєв був родом із Київщини.

Звичайно, Герасим Кондратьєв був історичною постаттю. Малоімовірно, що на час переселення він не був старшиною, а тим більше козаком. Отже, існує ймовірність, що він міг бути в реєстрі Білоцерківського полку, на території якого знаходилися Ставища. Однак проблема в тому, що, як вказують дослідники «Реєстру 1649 року», козаки могли називатися одними прізвищами або прізвиськами, тоді як насправді мали зовсім інші. В реєстр їх могли записати за тими даними, які вони самі надали [16, с. 66].

Визначити, ким саме був перший полковник Сумського полку, доволі складно. Однак дослідники його життєвого шляху зазначають, що він мав значні статки, про що свідчать його майнові заповіти, а також інвестиції у будівництво монастирів, Воскресенської церкви та храмів Святителя Миколи і Преображення Господнього. Ким би не був Кондратьєв, він, безсумнівно, є

видатною постаттю в історії Слобідської України в цілому та Сумщини зокрема. Життєвий шлях першого полковника Сумського полку був наповнений активною діяльністю зі створення полку, а також численними боями і походами.

З часом переселенці почали розширювати територію свого заселення, що призвело до виникнення нових слобід. Приблизно в кінці 1658 – на початку 1659 років був утворений Сумський козацький полк. Першим містечком у Сумському слобідському полку стало Краснопілля. Пізніше, в 1650 році, неподалік Краснопілля виникла слобода Миропілля. У 1652 році в складі козацького полку з'явилися села Злодіївка та Терни.

Слобода Терни переважно була заселена переселенцями з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Житомирщини, Волині, Поділля, Львова, Замостя та Чорткова. З моменту заснування слободи приблизно до 1643 року на цій території проживало всього 5 родин. Проте з часом кількість переселенців почала зростати. У 1658 році до слободи переселилося 102 родини, у 1668 році – 134 родини, у 1672 році – 60 родин, у 1675 році – 61 родина, а в 1676 році – 78 родин [16, с. 76].

Наступними слободами, які почали з'являтися в Сумському козацькому полку, стали Деркачівці та Вільшані. У 1653 році було засновано селище Верхня Сироватка та село Осоївка. Крім того, виникли слободи Лебедин, Ворожба (1654 рік), Суджа (1664 рік) та ряд інших населених пунктів. У 70-х роках XVII ст. були засновані Велика Чернетчина, Рясне, Степанівка, Могриця, Верхосулка, Великий Бобрик, Бездрик, Товста та Сінне. Протягом 1680-1690 років з'явилися Біловоди, Юнаківка, Запсілля, Кияниця, Залісник, Кровне, Миколаївка, Пушкарівка, Шпилівка, Веселівка, Малий Востороп, Терешківка, Бобрик, Яструбине та інші.

Кількість переселенців у козацькому полку постійно зростала. Наприклад, у слободі Тернах у 1653 році налічувалося 48 сімей переселенців. Однак найбільше заселення відбулося в період, коли сюди прибуло виселене населення з Правобережжя під час Руїни.

Варто зазначити, що в 1654 році був заснований Харків разом із іншими містами, які згодом утворили Харківський козацький полк. Крім Харківської слободи, до Харківського полку, що сформувався близько 1660 року, увійшли також такі міста, як Липці, Деркачі, Мерефа, Хорошів, Ольшане, Зміїв, Валки, Мохнач, Соколов, Маяки, Лиман, Хотомля, Салтів, Співаківка, Мартове, Печеніги, Цареборисів, Тор і Андріївка [6, с. 25].

Слід також звернути увагу на Охтирський слобідський полк. У 1654 році було засновано місто Охтирка. Таким чином, Охтирський слобідський полк формувався протягом кількох років, а саме з 1655 по 1658 роки. До складу Охтирського козацького полка, крім самої Охтирки, входили також сотенні міста, такі як Мурафа, Богодухів, Колонтаїв, Красний Кут, Рублівка, Котельва, Коломак та ряд менших населених пунктів [6, с. 26].

Переселяючись на Слобожанщину, козацтво зіштовхнулося із загрозою з боку татар. Для забезпечення свого захисту їм потрібно було укріплюватися вздовж берегів середньої та нижньої течії Осколу. З кінця XVI – початку XVII ст. на берегах річки вже існували російські фортеці, такі як Валуйки та Новий Оскол.

Слід також згадати про Ізюмський слобідський полк. Процес заселення Ізюма, який розпочав Чернігівець, згодом продовжив харківський полковник Григорій Донець. У 1685 році Ізюм став центром Ізюмського слобідського полку. Першим полковником цього полку став Костянтин Григорович Донець-Захаржевський. Також на цю посаду царською грамотою призначався його батько. У 1651 році козацтво, втікаючи від польського свавілля, вирушило у далеку подорож. Відправляючись у дорогу, вони взяли з собою все своє майно та худобу. Просуваючись углиб Слобідської України, переселенці зупинилися на землях біля річки, що впадає в Донець, де було побудовано так званий Ізюмський окоп – Ізюмець. Ймовірно, що назва козацького полку походить від назви цієї ріки.

Прибувши на ці землі, козацька старшина повідомила про свій прихід, про бажання освоїти цю територію та про наміри захищати велику Московську

державу від нападів степовиків. З того часу розпочалося заселення майбутнього Ізюмського козацького полку. Ізюмський слобідський полк займав територію від Тора на півдні до Валуйок на півночі. Два козацькі полки – Харківський і Ізюмський – мали міцні зв'язки між собою. Майже з моменту свого виникнення з 1685 і до 1688 року Ізюмський козацький полк існував у складі Харківського полку.

З початку масового заселення, тобто з середини XVII ст., кількість населених пунктів на Слобожанщині постійно зростала. У Харківському полку, за даними 1662 року (до його складу входила й територія майбутнього Ізюмського полку), налічувалося 79 поселень, а в Охтирському полку у 1692 році – 39 поселень. Охтирський і Харківський полки займали південну частину Слобожанщини, де особливо гостро стояла проблема нападів татар, що створювало додаткові труднощі для заселення. Тому можна припустити, що в Сумському та частково в Острогозькому полках кількість поселень була не меншою, ніж в Охтирському. Протягом 60—90-х років XVIII ст. кількість поселень у Харківському та Ізюмському полках зростала, що дозволяє зробити припущення, що на початку 90-х років XVIII ст. на Слобожанщині налічувалося близько 200 поселень [33, с. 49].

Безперервне зростання кількості поселень і жителів на Слобідській Україні, як ми вже бачили, було в першу чергу результатом масового переселення українців із Задніпрянщини. До другої половини XVII ст. місцеве населення часто страждало від нападів кримських татар. Проте на той час Російська держава була достатньо сильною, щоб дати належну відсіч загарбникам, забезпечуючи таким чином більш-менш спокійне життя і можливості для розвитку. Це сприяло й природному зростанню кількості жителів, що стабільно збільшувалася.

Російська влада, враховуючи лояльність українських переселенців до Російської імперії, не вбачала потреби заселяти слобідські міста та села росіянами та утримувати їх там на постійне проживання. Замість цього, ці міста передавалися українським переселенцям. Наприклад, такі міста як Валки,

Олешня, Недригайлів, Охтирка, Зміїв та інші, разом з усім необхідним для життя: озброєнням, продовольством та іншими припасами, були передані людям, які приїхали з Придніпров'я. Водночас гарнізони російських військових були виведені з цих міст. У результаті, на території Слобідської України основним населенням стали українці. Росіяни, переважно військовослужбовці та частково переселенці, які займалися сільським господарством та іншими ремеслами, оселялися окремо [33, с. 54]. Однак у полкові міста відправляли на службу росіян, які мали наглядати за справами, що велися в містах

Переселення українців у Дике поле в XVI–XVII ст. стало одним з проявів масової міграції населення в Східній Європі. Це явище мало велике історичне значення, оскільки сприяло розширенню меж слов'янської цивілізації та її утвердженню в нових регіонах. Українці принесли на Слобожанщину свою мову, культуру та традиційні навички ведення господарства. Завдяки їхнім зусиллям майже безлюдна земля, яка не заселялася протягом кількох століть, перетворилася на процвітаючий край [17].

Відомий історик Д.І. Багалій, який все своє життя присвятив вивченню історії Слобожанщини, стверджував, що вона є невід'ємною частиною нашої Батьківщини, а її історія – важлива складова історії України. У 1918 році він висловив думку, яка залишається актуальною й донині: «Тепер, коли український народ скинув кайдани, у нього зросла потреба знати свою історію. Історію Слобідської України повинні знати як наша інтелігенція, що працюватиме серед слобідсько-українського населення, так і сам народ, який своєю кров'ю захищав цю країну від ворогів» [3, с. 14].

Організація слобідських полків як адміністративно-військового управління почалася в 50-х роках XVII ст. і завершилася в основному в 80-х роках того ж ст. Проте їхнє зростання тривало й надалі. На початку свого існування полки склалися з 5—6 сотень, а наприкінці 70-х років у Харківському полку їх було вже 17, в Сумському та Острогозькому – по 9. Згідно з переписом 1732 року, в Харківському полку налічувалося 18 сотень, в Ізюмському – 17, в Охтирському – 15, а в Сумському – 12. Спочатку в кожній

сотні було по 100 козаків, які вважалися на військовій службі. З часом чисельність кожної сотні зросла до кількох сотень осіб [33, с. 59].

Військово-адміністративне управління Слобідської України було організоване переважно так само, як і на Лівобережній Україні того часу. Вся Слобожанщина була поділена на п'ять полків, кожен з яких очолював полковник. Спочатку полковника обирала старшина, а його кандидатуру затверджував білгородський воєвода. З часом ця посада стала призначуваною, і полковники почали призначатися урядом. Полковник керував усіма адміністративними, судовими та військовими справами на території полку. Він мав право надавати певні полкові землі в спадщину козацькій старшині за вірну службу, а також різним адміністративним особам, церквам тощо. Земельні пожалування та офіційні розпорядження полковник підтверджував своїми універсалами.

Отже, можна зробити висновок, що до середини XVI ст. Слобожанщина була «Диким полем». Проте починаючи з XVII ст. відбувається активне заселення Слобідської України з Правобережжя, Центральної України та Запорозжя. Крім того, формування козацьких слобідських полків відбувалося внаслідок політики московського уряду, яка була спрямована на зміцнення південних кордонів держави. В результаті, починаючи з другої половини XVII ст., утворюються козацькі слобідські полки: Острогозький, Сумський, Харківський, Охтирський, Белгородський, Колонтаївський, Зміївський, Балаклійський та Ізюмський.

1.2. Становище та соціальний склад населення слобідських козацьких полків

У поняття слобідських полків цього періоду варто включати не територіальне окреслення, а специфічну соціальну категорію населення – «черкас полкової служби,» тобто українських козаків, підпорядкованих слобідським полковникам. З розширенням козацьких громад на Слобожанщині,

вони формувалися у знайомі для українських козаків військові та адміністративно-територіальні структури – полки. У середині XVII ст. на території Слобідської України було засновано п'ять таких полків: Острогозький (1652), Охтирський (1658), Сумський (1658–1659), Харківський (1659–1660) та Ізюмський (1685) [34, с. 64].

Організація слобідських козацьких полків була подібною до устрою полків на Гетьманщині. Полки очолювали полковники та полкова старшина. Полковник на території полку мав найвищу військову, адміністративну та судову владу. Він розподіляв полкові землі у спадкове володіння, затверджував судові рішення та мав вирішальне слово в усіх адміністративних питаннях.

До складу полкової старшини входили такі посади: обозний, суддя, осавул, хорунжий та писарі. Обозний керував артилерією, гарматами та фортецями на території полку й за відсутності полковника виконував його обов'язки. Суддя відповідав за судові справи в полковій ратуші. Осавул був помічником полковника у військових питаннях, а хорунжий очолював хорунжових козаків, полкову музику та захищав полкову корогву. Писарі працювали в полковій ратуші: один займався військовими справами, інший – цивільними. Ця полкова старшина входила до складу полкової ради, очолюваної полковником, який мав два голоси, а справами ради керував обозний. Полкова старшина також виконувала роль полкового суду, де головував полковий суддя. Полки поділялися на сотні, у яких військову адміністрацію та судочинство здійснювали сотник і сотенна старшина (отаман, осавул, хорунжий, писар). Адміністративним центром сотні була ратуша [34, с. 64].

Козацькі полки Слобожанщини, подібно до полків Лівобережної та Правобережної України, формувалися за подібними принципами: це було станове військо, до якого мали доступ лише козаки. Вони належали до окремого соціального стану, що мав спадкові земельні володіння, був звільнений від звичайних податків і повинностей, мав право займатися

промислами та торгівлею, користувався правом вільного виготовлення і торгівлі спиртним та підлягав власній, козацькій, юрисдикції.

Харківський полк став центром Слобідського козацтва. Козацтво виникло серед поселенців міста Харкова під час його заснування. У 1654 році було проведено перший харківський перепис, а в другій половині 1655 року – другий. За результатами перепису 1655 року у реєстрі значилося 476 козаків (черкас), а разом з дорослими, дітьми та родичами – 649 осіб. У цьому реєстрі вже була зафіксована козацька старшина, включаючи п'ять сотників і осавулів. Більшість козаків (80%) мали коней і фактично виконували обов'язки військовослужбовців. Звідси й походить термін «черкаси» (від тюркського «чирикисі» – люди армії) [34, с. 66].

Друга половина XVII ст. була добою активної колонізації українцями земель на схід від московсько-польського кордону 1647 року. В цей час відбувалися значні міграції та зміни в чисельності населення міст, частина жителів яких підпорядковувалась полковникам. На відміну від гетьманського, слобідському полковнику підпорядковувалася лише частина населення, а поруч існували значні верстви, підпорядковані місцевим воєводам або білгородському – це були російські служилі люди (діти боярські тощо), українці міської служби (міщани) та інші. Визначити точний відсоток таких груп важко. За підрахунками В. Важинського, який розглядав полки як територіальні одиниці, на кінець XVII ст. росіяни становили 14% населення в Сумському полку, 13% – в Ізюмському, 4% – в Охтирському та Харківському, і 88% – в Острогозькому[25].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. розширення повноважень і цивільної влади полковників спричинило зміни, зокрема, підпорядкування полковій адміністрації українських міщан та частини російського населення. В Острогозькому полку це призвело до переселення українців із міст із переважанням російського населення на південь. Таким чином, слобідські полки набувають чіткіших територіальних обрисів лише на початку XVIII ст.

Козацький стан був основою соціальної структури Слобідської України протягом понад ст. її автономного існування у складі Російської імперії. За цей період склад, чисельність і правовий статус слобідського козацтва зазнали істотних змін під впливом як внутрішніх процесів, так і реформаторських заходів імперського уряду. Одним із наслідків внутрішнього розвитку стало формування старшинського прошарку серед козаків, який поступово перетворився на замкнену групу земельної аристократії, що усвідомлювала власну соціальну окремішність.

Козацтво за своїм соціально-економічним складом поділялося на три основні групи: перша, найбільша з них – сірома, біднота, що заробляла на життя батрацтвом у заможних людей; друга – значна група козаків, які займалися власною працею, переважно хліборобством і різними промислами; третю групу складала козацька старшина, яка володіла великими земельними наділами, мала значні маєтки та використовувала працю кріпаків і батраків. Ці люди були феодалами, які з часом стали поміщиками [33, с. 55].

Д. Багалій зазначає, що на Слобожанщині існувало чотири категорії українських козаків: вартові; станичні; городові; полкові. Вартові козаки виконували охоронну службу в містах, калавурнях (охоронних пунктах) та приміських фортецях. Станичні патрулювали степи, пересувалися станицями та сторожами, стежачи за ворогами через перелази та урочища. Городові займалися утриманням фортець, охороною міст, будівництвом та постійним ремонтом мостів і переправ. Полкові козаки служили в фортецях, здійснювали військові походи [3, с. 60].

Згідно з розпорядженням царського уряду від 29 лютого 1700 року було здійснено новий поділ українського населення. Відповідно до нього, населення слобідських полків було розділено на такі стани: козацька старшина, виборні козаки або компанейці, підпомічники, підсусідки, міщани, ремісники та торговці, поспільство (посполиті) або державні піддані, духовенство, великороси та іноземці.

Виборні козаки (компанейці) були заможною частиною козацтва, що користувалася численними привілеями, мала процвітаючі господарства і залишалася на полковій службі, складаючи збройну силу полку. Компанейці, як реєстрові козаки за часів Польщі, утворювали козацьку аристократію. Хоча будь-який підпомічник чи міщанин міг стати компанейцем, для служби в кінних компанейцях і участі в походах потрібно було мати достаток, щоб закупити коней, зброю та необхідне спорядження [7].

Підпомічники були менш заможними і позбавленими козацьких привілеїв, утримували своїм коштом виборних козаків, які несли регулярну службу. Вони забезпечували компанейців провіантом, грошима для покупки коней, амуніції, одягу та зброї для військових потреб, але лише для тривалої служби і не щорічно. Крім того, підпомічники постачали провіант та фураж для армійських полків, надавали хури і брали участь у державних роботах. Деякі з них замість грошової допомоги працювали на старшину, возили сіно та дрова і були погоничами. У разі потреби з більш заможних підпомічників обирали компанейців. Підпомічники не лише допомагали компанейцям, а й часто заміняли їх у походах. Їх також посиляли у різні командування замість виборних козаків, хоча вони інколи йшли без зброї, краще володіючи ралом, ніж шаблею. Кількість підпомічників у кожному полку була в п'ять-шість разів більшою за кількість компанейців [8].

Підсусідки були найбільш бідними серед підпомічників, не мали власних господарств і змушені були працювати на чужих землях. Колишніх козаків городової служби, які жили в містах і займалися різними промислами, ремеслами, торгівлею та землеробством, віднесли до стану міщан. Серед міщан виділялися цехові і селяни, що працювали на ріллі. На чолі міщан стояв виборний в'їт, а цехами керували цехмістри. До цього ж стану належало поспільство. Це слово походить від «посполитий», що означає «загальний» або «звичайний» [9].

Поспільство (посполиті, піддані чи селяни, що працювали на ріллі) поділялося на різні групи, серед яких були селяни вільних військових сіл і

слобід, а також рангові, монастирські або приватновласницькі (панські, селяни).

Існував також стан селян-хліборобів. Переселенці, які оселялися на землях військового фонду, повинні були записуватися в козаки і виконувати військову службу. Однак більшість переселенців-хліборобів оселялися на землях козацької старшини та заможного козацтва. Для перших поселенців їхні повинності не були обтяжливими, але з часом ситуація погіршувалась, і повинності збільшувались. У містах поступово сформувався стан міщан, які спочатку поєднували заняття ремеслами і землеробством. З 1671 року у Харкові почався процес створення цехової ремісницької організації, переважно серед кравців та кушнірів [34, с. 79].

Розглянемо тепер соціальний склад населення в основних містах, містечках, селах та хуторах того часу. Пропустимо поки що Харків, оскільки його населення відрізнялося від інших міст, і про це ми розповімо в останньому розділі. У Охтирці проживало 4684 особи, серед яких були такі категорії: полкова старшина з родинами та робітниками – 84 особи, рядові виборні козаки – 1251, козачі підпомічники – 2827, сусіди та робітники козаків – 94, робітники на подвір'ях – 39, шинкарі з родинами – 8, робітники на подвір'ях – 193, піддані з родинами та робітниками, попи і причт – 132, учителі – 4, в шпиталях – 4, майстри на табачній фабриці, українці та великоросіяни – 43. У Сумах було 3818 чоловіків: полкова старшина з родинами та робітниками – 115, козаки – 610, сусіди козаків – 190, підпомічники – 2704, попи з причетниками – 37, учителі – 12, старці – 13, шинкарі – 26, робітники на подвір'ях – 98, великоросіяни, які жили в своїх будинках – 14. У Ізюмі було 1465 осіб: козацька старшина з родинами та робітниками – 84, козаки – 249, сусіди козаків – 13, робітники – 175, підпомічники – 782, попи з причетниками та робітниками – 63, робітники на подвір'ях козацької старшини – 69, мельники – 3, шинкарі – 9, учителі – 13, старці в шпиталях – 13, ченці Святогорського та Зміївського монастирів – 9, великоросіяни, які були переписані з козаків в ландміліцію – 83. Чомусь в жодному з цих полкових міст немає згадки про цехових ремісників,

хоча вони, ймовірно, були серед козачих підпомічників та інших категорій, наприклад, робітників [3, с. 98].

Звернемо увагу на склад населення в сотенних містах, містечках та інших оселях того часу. Наприклад, у містечку Вовче Харківської сотні (тепер Вовчанськ) проживало 221 особа. Серед них були: сотенна старшина (сотник, підпрапорний, писар) з родинами та робітниками – 14 осіб, рядові козаки – 114, сусіди козаків – 6, робітники – 5, піддані сотника – 51, попи з причетниками – 10, шинкарі – 2, двірники, робітники, стадники, винники, мельники при хуторах – 19. Підпомічників серед населення не було – були лише сусіди та робітники у козаків. Другою значною категорією були піддані сотника. Решта населення складалася з невеликих груп робітників на хуторах та інших подібних категорій [3, с. 99].

У сотенному містечку Соколов було 839 осіб, серед яких: сотенна старшина – 15 осіб, козаки – 174, сусіди козаків – 8, робітники – 19, підпомічники – 548, великоросіяни, які служать по грамотах – 14, мельники – 5, попи з причетниками та робітниками – 35, учителі – 4, убогі в шпиталях – 2, хуторяни – 15. У Салтівському сотенному містечку було 524 особи: козаки – 83, сусіди козаків – 3, робітники – 21, підпомічники – 409, робітники – 4, попи з дяками – 4. Це було типове українське сотенне містечко за складом населення. Село Основа, яке знаходилося біля Харкова, складалося з козацьких підпомічників (31 особа), підданих полковника Квітки (263 особи, з 4 двірниками), попів з причетниками (8 осіб), мельника (1 особа) і шинкарів (8 осіб в одному шинку). Це село було поділене на дві частини: козацьку та панську, з панським будинком і церковним людом. Село Гаврилівка було чисто козацьким: 43 козаки, 103 підпомічники, 3 особи з церковного люду. У деревні Березівка, яка належала сотнику Ондрію Голуховичу, проживало 154 підданих, а також був панський двір. Це була суто панська оселя. Слобідка Троїцька Аркадіївської пустині мала 3 монастирських двірників і 120 підданих, що робили її монастирською державною оселею. Хутір Протопопівка підпрапорного Осипа Зашелевського складався з 54 підданих та 7 мельників і

скотарів. Слобідка Єрошевка полкового обозного Ковалевського налічувала 119 підданих, а хутір Тарасівський, який належав пере-січанському сотнику Ф. Ковалевському, мав 9 підданих у 3 дворах і 3 мельників у 1 дворі [3, с. 100]. Так виглядали соціальні склади населення осель на Слобожанщині.

У Харкові в 1685 році існувало п'ять міщанських цехів, які відповідали за порядок у фортеці та постачали необхідні матеріали для її обслуговування, відомі як «козаки городової служби». За описом слобідських міст 60–80-х років XVII ст., у Харкові налічувалося 1273 козаки городової служби, у Салтові – 79, а в Валках – 606 черкас-міщан із косами та рогатинами. На початку XVIII ст. міщанство як соціальна група Слобідської України фактично зникло. У переписі Охтирського полку 1726 року згадується лише 32 «рядових міщанина» в Охтирці та по 9 у Кириківці й Рибині. Ревізія 1732 року вже не фіксує міщан у Слобідському краї зовсім, за винятком Харкова, де було виявлено 492 чоловіків. Імовірно, що в інших містах міщан включали до стану козацьких підпомічників.

Духівництво стало окремим соціальним станом, який, крім релігійно-культурної та просвітницької діяльності, відігравав важливу роль в економічному розвитку Слобожанщини. Монастирі, такі як Святогорський, Краснокутський і Курязький, займалися власним господарством і розселяли на своїх землях переселенців.

Козацька старшина в основному сформувалась із заможних козаків. Люди, що переселилися, були власниками значного рухомого та нерухомого майна на своїх попередніх місцях, мали певний вплив на селянсько-козацькі маси та володіли владою над ними. Козацька старшина мала більше майна, ніж основна маса селян та козаків, і зберігала свій вплив на переселенців, зберігаючи владу над ними. Значна частина звичайних козаків також привезла з собою худобу та інші цінні речі. Однак серед переселенців було чимало бідноти, часто погано одягненої, яка змушена була пішки вирушати на Слобожанщину.

Наприклад, у групі переселенців, що прибула до Острогозька в 1652 році, налічувалося близько 4000 осіб, включаючи жінок та дітей. Серед них був полковник Дзиковський, який мав кількох челядників, яких І. М. Міклашевський називає слугами. Він привіз із собою 15 коней, 4 воли та інші тварини. Обозний Ф. Шебертас мав двох слуг і такий майно: 5 коней, 8 волів, 2 корови, 16 овець, 10 свиней. Серед прибулих було 9 сотників, кілька осавулів, підпрапорних та попів [33, с. 55].

Цікаве значення мають дані про соціальний склад перших поселенців Охтирки. Спочатку сюди прибуло 456 родин переселенців з України. Вони привезли 605 коней, 626 волів, 487 корів, 1493 вівці та 1035 свиней. Однак розподіл худоби серед прибулих був нерівномірним. 45 родин не мали ані коней, ані волів, 6 родин мали по одній, дві або три корови, 128 родин утримували тільки по одному коню, а в деяких були ще одна-дві корови та кілька овець і свиней. Основна частина худоби серед перших поселенців Охтирки була зосереджена в руках 50 родин, які володіли по 6 і більше коней та волів. Серед цих родин деякі виділялися особливим багатством. Наприклад, родина Климова, що складалася з трьох дорослих і двох дітей, мала 20 коней, 10 волів, 5 корів, 20 свиней та 150 овець, а також привезла з собою 20 вуликів бджіл. Інша родина – Юревих – прибула на нове місце з 7 конями, 9 волами, 2 коровами, 100 овечками та іншим майном [33, с. 59].

У 1660 році було проведено перший становий перепис, в результаті якого виокремлено Харківський полк. У реєстрі того року було зафіксовано 1357 козаків, що становило 64% від чоловічого населення міста, поряд із 605 міщанами (28%) та 69 селянами (8%). Козаки поділялися на кінних і піших. Основними видами озброєння були пищалі та рогатини, а третина козаків мала шаблі; також траплялися пістолі та сагайдаки. Українські переселенці-козаки склали більшу частину населення міста Суми, що підтверджується переписом 1660 року. З 2740 жителів міста 1642 були козаками, 1060 – міщанами, а 38 – селянами [34, с. 66, 72].

До кінця XVII – початку XVIII ст. полкова старшина стала заможнішою, а її побут набув більшої розкоші. Царський уряд приділяв значну увагу економічному та політичному посиленню козацької старшини, підтримуючи розвиток аристократичних і династичних традицій у її середовищі. Зокрема, з 36 полковників, що служили протягом існування слобідських полків, 26 походили з восьми старшинських родин: Донців-Захаржевських (5 полковників), Кондратьєвих (4), Лесевицьких (4), Перехрестових-Осипових (3), Шидловських (2), Куликовських (2), Квіток (2) та Тевяшових (4). Решта полковників також мали заможне походження. Козацька старшина управляла Слобожанщиною відповідно до прав, наданих московським урядом, до 60-х років XVIII ст. [34, с. 80].

Отже, Слобідські козацькі полки були утворені в XVII столітті на території Лівобережної України як частина оборонної лінії проти кримських татар та московитів. Вони стали важливою частиною українського козацтва, але їх соціальна структура значно відрізнялася від звичайного козачого устрою. З одного боку, вони підтримували традиції запорізького козацтва, зокрема самоврядування, наявність виборних старшин, але з іншого – стали частиною адміністративної системи Московії, що обмежувало їх автономію.

Населення слобідських козацьких полків складалося переважно з козаків, селян та військових поселенців. Основна частина козаків займалася військовими справами, проте значна кількість населення складалася з селян, які обробляли землю, служачи в той же час резервом для армії. Цей соціальний склад був характерний для слобідських полків, де військова і цивільна діяльність тісно перепліталися. В умовах гібридного управління між московським царем і місцевими старшинами, козаки мали певні привілеї, але були також підконтрольними державній владі, що впливало на їх соціальний статус і економічний стан.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІКА КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

2.1. Військова служба та господарська діяльність населення полків Слобідської України

Основною діяльністю мешканців Слобожанщини в XVII ст. була військова служба, оскільки на той час Харків та інші міста регіону виконували функції переважно військових фортець. Основним завданням місцевих жителів було постійне протистояння татарським нападам. Ця постійна загроза грабінницьких набігів стримувала економічний розвиток Слобідської України.

Проти такої швидко рухливої сили, як татарські загони, основними методами боротьби того часу стали будівництво оборонних рубежів і фортець з постійними гарнізонами, а також організація служби для попередження набігів. Слобідські козацькі полки стали тією силою, яка значно зменшила інтенсивність і результативність нападів кочовиків на Московську державу. З часом, коли загроза з боку татар суттєво зменшилася, ці полки почав використовувати царський уряд для виконання військово-політичних завдань поза межами Слобожанщини. У походах козаки слобідських полків активно використовували тактику кочівників, тим самим зміцнюючи російську присутність на землях, що входили до сфери територіальних інтересів російських монархів.

Період формування слобідських полків, який співпав із піднесенням національно-визвольного руху в Україні, можна вважати його природним продовженням. Заселення переселенцями та створення військових формувань нерегулярного типу відбувалося в межах політики Московії, яка прагнула скористатися зовнішньою ситуацією для зміцнення своїх південних кордонів. Міграційні потоки спрямовувалися урядом у визначеному напрямку з метою створення буферної зони з воєнізованим населенням між «Диким полем» і

лінією прикордонних укріплень. Це відповідало й інтересам українських переселенців, які не лише зберігали свій традиційний побут і культуру, а й отримували значні пільги[20, с. 94].

Окрім охорони від татарських нападів, московський уряд залучав слобідських козаків до походів на Гетьманщину проти Виговського, Брюховецького та Орлика. Всі слобідські козаки були покликані на Азовський похід.

У 1708-1709 роках вони обороняли Слобідську Україну від шведів, у 1724 році брали участь у поході на Персію, у 1733 році – на Польщу, у 1736 – на Крим, у 1739 – на Молдавію, у 1746 – у війні за австрійську спадщину, а в 1756-1762 роках – у Семилітній війні.

Петро I використовував козаків для будівництва Кизикермеяцького укріплення на Дніпрі в 1697 році, Ладозького каналу в 1719 році, фортець на кордоні Персії в 1728 році та Української лінії в 1730-х роках. Як і на Гетьманщині, Слобожанщина під час воєн постачала армії волів, коней, провіант, а міщани – смолу, вози, колеса, хомути, сідла і відправляли до армії майстрів: ковалів, шевців.

Незважаючи на мобілізації, податки та постійні напади татар, країна була досить заможною завдяки сприятливому клімату та родючій землі. Тут процвітало хліборобство, скотарство, вирощували виноградники та тютюн, а продукція йшла на експорт до Гетьманщини, Москви та за кордон.

Безліч факторів сприяли економічному та культурному розвитку Слобідської України. Земля тут була надзвичайно родючою для різноманітних сільськогосподарських культур, городництва та садівництва. Широкі території були вкриті мішаними лісами, де зростало багато фруктових дерев, які в окремих районах утворювали великі природні сади. Край також мав розвинену річкову мережу: на північному заході протікали ріки Ворскла та Псел, що належали до Дніпровського басейну, а на сході – річка Донець із своїми притоками. Також сприятливими були кліматичні умови [33, с. 135].

Розвиток господарства на Слобожанщині в XVII ст. залежав не лише від природних умов, але й від історичних і політичних факторів, у яких перебували її мешканці. Населення регіону в цей період ще не було чітко поділене на соціально-економічні групи, що різко відрізнялись між собою. Соціальні та економічні відносини в значній мірі визначались особливостями землеволодіння, де поширеною формою було займане землеволодіння.

Кожен переселенець мав можливість стати власником певної кількості орної землі, лісів і сіножатей, зазвичай тієї кількості, яку він міг обробляти. Поселенці намагалися закріпити ці землі за собою за допомогою офіційних документів московської адміністрації або полкової старшини. Займанщина надавала можливість козацькій старшині та заможним козакам збільшувати свої земельні володіння і заселяти ці землі селянами, які повинні були обробляти землю в обмін на частку врожаю [34, с. 77-78].

Основою земельної власності в Слобідській Україні була заїмка вільних земель, що вважалась законним земельним правом. Цей спосіб був офіційно затверджений царськими жалуваними грамотами, що надавали йому правову законну силу.

Хоча в козацьких слобідських полках було багато земель, господарство здебільшого велося екстенсивно, оскільки значна частина земель залишалася необробленою. На Слобожанщині були популярні різні види промислів, серед яких найпоширенішими були: землеробство, садівництво, скотарство, бджільництво, виробництво горілки, млинарство, дегтярство (видобуток смоли та дьогтю, що отримав особливе поширення серед переселенців з Сумщини), здобування селітри (для виготовлення пороху) та торгівля.

Еволюція сільського господарства на Слобожанщині залежала від привілеїв, визначених у «Жалуваних грамотах», які стимулювали активний розвиток землеробства. У XVII ст. основним заняттям більшості місцевого населення було землеробство, і сільське господарство мало здебільшого натуральний характер. З часом у цій сфері почали з'являтися певні зміни: у більшій частині регіону відбувався перехід до трипільної системи, а також

активно розвивалося городництво. Садівництво також зайняло важливе місце в господарському житті населення. Землероби досягали високих урожаїв зернових культур, зокрема значні площі відводили під озиме та ярі жито, тоді як пшениця займала відносно невелику частку оброблюваної землі [34, с. 81].

З опублікованих документів і численних фактів, наведених різними дослідниками, відомо, що на Слобожанщині з самого початку сформувалося дрібне козацько-селянське землеволодіння, а також існувало громадське володіння угіддями та землями з індивідуальним використанням. Одночасно виникало й зміцнювалося великомасштабне феодальне землеволодіння, яке належало козацькій старшині та російському дворянству, перетворюючись на звичайні вотчини, а також феодальне землеволодіння церковних і монастирських установ [33, с. 138].

Царський уряд, виділяючи містам і селам землі, ліси, сінокоси та місця для риболовлі в спільне володіння, одночасно надавав землі та інші угіддя в приватну власність селянам, козакам, зокрема козацькій старшині, російським дворянам, монастирям і церквам. На початку заселення Слобожанщини російський уряд роздавав землі з загального фонду місцевих земель, але згодом це стало здійснюватися за рахунок наділів козацьких і селянських громад. Полковники слобідських полків тривалий час мали право розпоряджатися полковими земельними фондами, що дозволяло їм захоплювати землі, які належали громадам, і передавати їх у користування або власність козацькій старшині, монастирям та церквам.

У першій половині XVII ст. козаки займалися хліборобством, а також різними ремеслами та промислами. Боплан описує це так: «Серед українців можна знайти багатьох майстрів – теслярів, стельмахів, ковалів, кожум'як, римарів, шевців, кравців та інших. Вони добре виробляють селітру, з якої роблять гарний порох, а також жінки прядуть пряжу, з якої виготовляють тканини для свого вжитку. Всі вони мають гарні навички в землеробстві: сіють, жнуть, печуть хліб, готують м'ясо, варять пиво, мед, брагу, готують горілку та інші продукти. Кожен з них є майстром своєї справи, і хоча вони займаються

різними ремеслами, багато з них також освічені. Всі вони володіють необхідними знаннями, які важливі в їхньому повсякденному житті, особливо в сільській місцевості». Любов до таких ремесел та промислів слобожани перенесли в нові землі Слобожанщини, забираючи з собою навіть інструменти та різноманітні приладдя. Нові землі виявились придатними як для хліборобства, так і для тих ремесел, якими вони займалися в Задніпрянщині. Там вони облаштовували земельні ділянки для оранки, сінокосів, лісів, засновували хутори, пасіки та садиби, розводили худобу, будували млини та винні льохи, а також займалися торгівлею горілкою та іншими товарами на ярмарках і чумакували рибою та сіллю [3, с. 128].

Перше, що зробили слобожани на нових землях, – це почали господарювати та розорювати землю. Яскравий приклад цього можна побачити серед переселенців Чугуєва 1638 року. Вони обирали місця для поселень на дикому полі, де, хоча й існувала небезпека від татарських нападів, все ж було багато вільної та родючої землі. Незважаючи на труднощі, українці відразу ж почали орати і сіяти землю. Воєвода Щетінін, який був їхнім противником, писав у Москву, що гетьман разом із козаками побудували будинки в Чугуєві і стали орять землю. Вони особливо активно засівали ярини, і врожай хлібів був дуже добрий. Під час торгівлі хлібами вони продавали пшеничну муку за 20 гривень за четверть, а борошно – за 50 копійок. Щетінін також зазначав, що, на відміну від українців, великоросійські служилі люди неохоче займалися землеробством, пояснюючи це відсутністю коней [3, с. 129].

Прихильність до землеробства у українців була обумовлена їхнім досвідом в Задніпрянщині, де вони вже давно були відданими землеробами. Земля і клімат Чугуївського повіту нагадували умови рідної Задніпрянської України, де козаки й землероби часто поєднували свої заняття, виходячи на поле або сінокоси з рушницею. Чугуївці спершу отримали землю для городів біля своїх домівок, а для польових робіт землю виділили дещо пізніше. Окрім землеробства, вони також займалися сінокосами, лісовими угіддями, млинами, пасіками, риболовлюю та мисливством. Для цього вони потребували великої

кількості землі, якою володіли завдяки тому, що Чугуївський повіт був виділений з Белгородського повіту.

Землеробством на Слобожанщині займалися не лише селяни, а й міські жителі сотенних міст. У містах кожен мешканець був одночасно обивателем, пахарем та садівником. У Харкові протягом XVII ст. близько 70 % населення займалося сільським господарством, заводячи хутори та пасіки. Наприкінці XVII ст. населення Харкова становило близько 6 тисяч осіб.

Займалися жителі Слобідської України і садівництвом. Козаки Мерешанської сотні почали саджати яблуневі дерева поблизу своїх пасік. Як вказує Багалій, українці вирощували сади плодючих дерев та чагарників. Ліси були повні яблунь і груш, а місцями навіть цілими садами поруч з пасіками. Величчю своїх садів пишалися Люботин, Коротич, Нова Водолага та інші населені пункти. В Охтирському Троїцькому монастирі налічувалося чотири сади, серед яких був і виноградник. Зміївський козацький монастир мав двадцять садів, загальною площею двадцять десятин, зокрема виноградник площею чотири десятини. Святогорський монастир славився своїм невеликим, але дуже гарним садом з яблунь та груш, а також виноградником із 400 лоз. Сумський Успенський монастир також мав сім садів [3, с. 131].

Землеробство було тісно пов'язане з розвитком тваринництва. Переселенці привозили із собою значну кількість великої та дрібної худоби, причому особливо важливу роль ця галузь відігравала в Ізюмському полку. Також відбувався розвиток бджільництва: у цей період відбувався перехід від бортництва до пасічництва. Найбільша кількість пасік була розташована в північних районах Харківщини.

Скотарство в давні часи на Слободській Україні було розвинене на широкому рівні. Ще переселенці, слобожани, привезли з собою велику кількість рогатої худоби, зокрема до таких міст, як Острогозк, Охтирка та інші. Вони привезли коней, волів, корів, овець, кіз і свиней. У середньому кожна родина (з чотирьох осіб) привезла близько 8–9 голів худоби. Найбільше серед них було овець, за ними йшли свині. Широке поширення скотарства

підтверджується також даними про татарські набіги на Україну. Так, у 1680 році татари забрали зі Слобожанщини 11 299 голів худоби. У 1691 році внаслідок нападу було викрадено 358 коней, 2272 вола і корови, а також 2272 вівці та кози [3, с. 131].

Розвиток вівчарства сприяв значному зростанню торгівлі шерстю на Слобожанщині. За свідченням академіка Гюльденштедта, шерсть з овець знімали лише один раз на рік – весною, оскільки навіть зимою їх випасали на пастбищах. Через це шерсть була грубою та жорсткою, але самі вівці відзначалися доброю якістю. Багато поміщиків мали кінні заводи, де вівчарство відіграло важливу роль і було дуже корисним для ведення господарства.

Найдавнішими промислами на Слобожанщині були мисливство, рибальство та бортництво. У XVII ст. рибу ловили в Цареборисові, полювали на дичину в Ізюмі, а птахів – у Чугуєві. На Слобожанщині також набули поширення гуральництво (виробництво горілки), солеваріння та селітроваріння. Сіль, наприклад, добували на Торських і Маяцьких озерах. Горілчаний промисел був другим за значенням після землеробства. Це право закріплювалося в «Жалуваних грамотах» і надавалося лише українському населенню, тоді як росіяни такого привілею не мали [34, с. 82].

З 1660 року млинарство почало швидко розвиватися. При заселенні Сум було збудовано 10 млинів, розташованих по річках Псел, Сумка та Олешинка. Воєвода сподівався, що після п'яти років волі ці млини принесуть значний оброк. Біля млинів утворювалися слободи. Млини були досить дорогими, і при них встановлювали ступи, де товкли просо та терли сукна. Пани-державці також мали млини у своїх господарствах, що додатково сприяло розвитку цього промислу [3, с. 133].

У Харкові млини були розташовані на річках Харків і Лопань. Вартість млинів була значною – до 200 карбованців, і вони належали козацькій старшині. Д. І. Багалій зазначає, що наприкінці XVIII ст. у Харківському комісарстві налічувалося 107 млинів, в Ольшанському – 53, у Мереф'янському – 39, в Охтирській провінції – 209, у Сумській – 160, в Ізюмській – 53, в

Острогозькій – 24. Також селітроваріння було досить розвиненим ремеслом. У Слобідській Україні селітру добували з селітряних буртів, які утворювалися з попелу випаленої сухої трави. На початку XVIII ст. виробництво селітри перейшло під контроль козацької старшини та дворян, які зводили заводи і постачали селітру державі. Згодом її купівля стала державною монополією, оскільки селітра використовувалася для виготовлення пороху. Окрім селітри, українці виготовляли й інші промислові товари, зокрема поташ, скло та сукна [34, с. 83].

Одним із найважливіших промислів слобожан після землеробства було виробництво горілки. Цей промисел був затверджений усіма жалуваними грамотами як суто українська пільга, оскільки великоросійське населення не мало подібної привілеї. Горілку виготовляли з зерна, яке не йшло на продаж за кордон і використовувалося виключно для цього процесу, за винятком того, що йшло на їжу. Про широкий розвиток цього промислу свідчить, наприклад, той факт, що в 60-х роках XVII ст. в Харкові налічувалося 501 винний казан, 4 броварні та 73 шинкових двори.

Цар Олексій Михайлович звільнив мешканців від податку з винниць, броварень та шинків за чотири роки і на майбутнє звільнив їх від усіх зборів. Винниці, як і пасіки та млини, були одними з перших господарських осель країни. Цим промислом охоче займалися і в панських маєтках. Наприкінці XVII ст. виробництво горілки ще більше поширилося. Академік Зуєв зазначав, що головним промислом у Харкові були винниці та шинкарство, і ці види діяльності були національними українськими промислами. Винниці та броварні слобожанці тримали без обмежень за жалуваними грамотами, і цю вільготу підтвердила навіть Катерина II [3, с. 131].

У лісових районах важливим заняттям було видобування смоли та дьогтю. Поселенці Сум із задоволенням займалися цим ремеслом. У Слобідській Україні широко розвивалося селітроваріння, яке було перенесене переселенцями з Задніпрянщини, де цей промисел мав велике значення, адже селітра використовувалася для виготовлення пороху. Населення

Слобожанщини також постійно боролася з татарами, тому потребувало пороху, а отже, й селітри. Як і на Задніпрянщині, в Слобідській Україні існувало чимало селітряних могил – буртів, з яких добували селітру. Коли цей дикий степ був ще малозаселений, восени навмисне випалювали суху траву, що призводило до накопичення попелу в ґрунті, який потім перетворювався на селітряні бурти. З часів Петра I видобуток селітри потрапив у руки козацької старшини та дворян, які будували заводи та постачали селітру до державної казни. Згодом закупівля селітри перетворилася на монополію, що належала державі.

Ремесла набули розвитку: гончарство, кушнірство (вичинка шкіри з хутром і пошиття різного одягу з неї), лимарство (виробництво з вичиненої шкіри-сириці дрібних шкіряних речей), чоботарство, ковальська справа, виготовлення одягу та ювелірних прикрас. Праця склярів користувалася великим попитом, було також багато бондарів і стельмахів, які виготовляли вози та сани. Гончарі робили не лише посуд, а й кахлі для печей.

Ремісники здебільшого працювали на місцеві потреби, хоча деякі ремесла мали більш широке поширення. Наприкінці XVIII ст. на Слобожанщині налічувалося 6776 кустарних ремісничих господарств, а загальна кількість ремісників, чоловіків і жінок, становила 33 834 людини. Це свідчить про те, що кустарно-реміснича праця була досить поширена і розвинена в той час.

Богодухів був відомий як центр чинбарства та чоботарства, Чугуїв славився своїми кушнірами, а Нова Водолага – гончарами, що виготовляли кахлі та тарілки. У Харкові ремісники оселялися на окремих вулицях, про що свідчать назви чотирьох харківських вулиць: Римарська, Кузнечна, Чоботарська та Коцарська. Харків славився ткацтвом килимів із місцевої вовни, які називали коцами. Майстерні коцарства самостійно виготовляли пряжу, фарбували її рослинними та мінеральними барвниками, ткали килими та підстригали їх. Коци тисячами експортували за кордон [34, с. 84].

У XVII ст. розвиненою була ярмаркова торгівля. Мешканцям надавалося право безмитної торгівлі, а найбільший розвиток вона здобула саме в Харкові. З 1659 року, за дозволом московського царя, у місті почали проводити ярмарок,

приурочений до дня Успіння Пресвятої Богородиці, який отримав назву Успенський. Згодом почали проводити також Покровський, Хрещенський і Троїцький ярмарки, що мали велике значення для внутрішньої торгівлі держави. Місцевим жителям дозволялося щотижня по четвергах приїжджати до Харкова для торгівлі [34, с. 84].

Наприкінці XVII ст. Суми стали відомими як центр ремесел і торгівлі цієї частини Слобожанщини. Особливо славилися щорічні ярмарки, які тривали до п'яти днів [22]. На той час у Сумах проводилися великі Введенський (листопад-грудень) та Соборний (лютий-березень) ярмарки. Здалеку до міста стікалася маса купців, прикажчиків, селян.

Для відкриття ярмарків, як це було в Харкові, необхідно було отримати дозвіл від уряду, а звернення надходило від самих поселень. Ярмарки проводилися не лише в полкових містах і військових містечках, але й у панських селах. Іноді у маленькому містечку проводилося більше ярмарків, ніж у великому. Усі слобожанські ярмарки поділялися на три категорії: великі, середні та малі. На великі ярмарки приїздило багато купців з російських міст, а також з-за кордону. Вони найчастіше купували товар оптом, іноді обмінюючи його на свої. До великих належали ярмарки Харкова та Сум. На середніх ярмарках торгівля велась переважно дрібними товарами, але привозилось багато різноманітних товарів – як місцевих, так і привезених з інших місць. На таких ярмарках продавали багато худоби та шерсті. На малих ярмарках торгували швидко, і продавці, і селяни поспішали виїжджати, аби встигнути на інші ярмарки [3, с. 136].

У Харкові Хрещенська ярмарка тривала з 6 січня протягом 20 днів, Троїцька – від Духова дня 15 днів, Успенська – з першої Пречистої 20 днів, а Покровська – з другої Пречистої 17 днів. Сумська Сборна починалася на другому тижні Великого посту та тривала від 20 до 30 днів, а друга сумська ярмарка стартувала в Пилипівку 21 листопада і тривала близько 25 днів. На ці ярмарки привозилися різноманітні закордонні товари. Через Васильківську митницю доставляли товари з таких міст, як Шльонська (Сілезія), Гданська

(Данциг) і Лейпциг. З Києва, Ніжина, Ромен везли шовк, золоту та срібну парчу, тканини, оксамит, єдваб, паперові, льняні й пенькові тканини, галантерею, залізні вироби, фарфор, англійські шовкові хустки, туринські й німецькі панчохи, скрипки, струни, коси, французькі та німецькі рушніці. З Петербурга через Москву привозили тонкі англійські сукна. Усі ці товари продавалися як в роздріб місцевим жителям, так і гуртом купцям, які розвозили їх по Гетьманщині та Слобожанщині на малих і середніх ярмарках [3, с. 137].

З Тули московські купці, які жили в Харкові та Сумах, привозили різноманітні залізні та ремісничі вироби: зброю, рушніці, пістолі, шаблі, казани та дзвони. Павловські купці доставляли замки й ножі, а абхазькі – юхту, хомути та рукавиці. Орловські купці привозили ремені та бичівки, белгородські – шерстяні та нитяні панчохи й просте мило (більше 15 возів). Усе це частково продавалося на ярмарках, а частина товару розвозилася місцевими купцями в Ростов, Азовську та Новоросійську губернії й на Лівобережну Україну.

Торговці та місцеві мешканці Харкова з Волги, Царицина, Саратова, Дону, Черкаська та донських станиць постачали різноманітну рибу, зокрема осетрину, білужину, севрюжину, сому, тарань, чабак, оселедці, стерлядь, сьомгу, білорибіцю та кав'яр. Солоні і в'ялена риба привозилася на більше ніж 200 возах на ярмарки Троїцьку, Успенську та Покровську в Харкові, звідки її розвозили по Лівобережній Україні та в інші регіони. Свіжа та свіжопросолена риба надходила на Хрещенську ярмарку, а особливо багато – на Масницю. З Харкова її доставляли в усі міста та села Харківщини та Лівобережної України. Виноградні вина постачали з Ростова, Таганрога, Станіславова та Кінбурна, молдавські вина через Київ та Васильківську митницю, венгерські вина – з Молдавії, французькі, іспанські та португальські – через Ригу та Петербург, а шампанське, бургонське вино та англійське пиво – з Петербурга через Москву [3, с. 138].

На ярмарки часто приїжджали численні селяни з околиць, які продавали борошно, птицю, м'ясо, сало, масло, овечу шерсть, глиняний посуд, мед, олію, горілку, городину та садовину, різноманітні продукти, колеса, гонт,

необроблені шкури, кожухи, українські шапки, сукна місцевого виробництва, чоботи та черевики, свити з білого та сірого сукна, пошиті за донським стилем, які потім відвозили навіть на Лівобережну Україну та в донські станиці. Проте найбільшу славу харківські ярмарки здобули завдяки коцям та фарбованим попонам з яловичої або овечої шерсті, які купували приїжджі купці і вивозили в Лівобережну Україну, а звідти – у Польщу. Крім того, продавали овечу шерсть та смушки, які купці з Московії відвозили до Москви на місцеві фабрики, а також сало, яке відправляли в порти Петербурга та Архангельська. Горілку купували в бочках для шинків та власного споживання, а власники винниць продавали її у Черкаськ, донські станиці, Ростов, Крим, Полтаву, Азовську та Новоросійську губернії. З Польщі на ярмарки привозили березовий та смоловий дьоготь, який продавали на середніх і малих ярмарках [3, с. 139].

Середні ярмарки склалися з десяти: чотирьох в Охтирці, чотирьох в Ізюмі та двох у Сумах (Троїцька та Успенська). В Охтирку товари привозили з Харкова, Сум, Лівобережної України – Полтави, Ромнів, Гадяча, Ніжина, а також з міст Московії – Курська, Белгорода, Калуги. В Ізюм основні поставки здійснювалися з Харкова. Товари продавали місцевим жителям та купцям, після чого вони розвозилися на менші ярмарки. У Суми доставляли ті ж самі товари, що й на великі ярмарки, але в менших обсягах. Основними товарами були сукна, шовкові тканини, посуд, скло та кришталь. На літні ярмарки привозили велику кількість рогатої худоби та овець, яких купували не лише місцеві жителі, а й перекупники, що вивозили їх на продаж до Москви та Петербурга[3, с. 139].

На ці десять ярмарків приїжджало багато селян, які привозили свої продукти на продаж. Як видно, великих або іноземних товарів було мало, і здебільшого вони потрапляли сюди через перекупів. Більшість товарів на цих ярмарках становили місцеві вироби промисловців і ремісників, призначені для місцевого споживання. Таким чином, ці ярмарки обслуговували свої невеликі райони та мали переважно місцеве значення. Тривали вони не більше тижня.

В інших населених пунктах Слобожанщини торгівля була менш розвинена, що пояснюється переважно натуральним характером господарства. Однак у майже кожному місті чи селі проводились ярмарки або інші форми товарообміну. Малих ярмарків було понад 200, більшість з яких знаходилася у військових слободах, менша частина – у панських.

На деякі з цих ярмарків дрібні торговці, які здійснювали торгівлю в Харкові, Сумах, Охтирці та Ізюмі, привозили невеликий асортимент товарів: сукна, шовкові тканини, парчу, китайки, полотно, а також шкуратяні вироби, виноградне вино, посуд, папір, ладан, перець, рибу (особливо просту), кав'яр, кримську та донську сіль, рогожі, бичівки, сибірські хутра (міха) тощо. На літні ярмарки доставляли рогату худобу, коней і овець. Однак основною торгівлею на цих ярмарках були сільськогосподарські товари, що постачалися на великі та середні ярмарки. Ці ярмарки зазвичай тривали 2-3 дні, хоча деякі з них могли тривати тиждень (наприклад, у Юнаківці, Межирічі, Боромлі) або навіть два дні (як, наприклад, одна білопольська)[3, с. 150].

Окрім ярмаркової торгівлі, існували ще й базари та постійна торгівля. У Харкові, наприклад, базари проводилися по понеділках та п'ятницях з давніх часів. Постійна велика торгівля велася в Гостинному ряду, де продавалися галантерея, шерстяні, паперові та полотняні тканини, фарфор, мідні та залізні вироби, іноземні вина, кав'яр і риба. Три останні товари навіть вивозили з Харкова. Також торгували дрібними товарами: городиною, їжею, одягом.

Національного українського купецтва в Харкові було мало; більшість торговців – московські купці, які працювали в своїх лавках і продавали різні товари. Серед купців зустрічалися також греки, волохи, німці, які здебільшого торгували вином та бакалією. Міщани займалися продажем горілки, меду, пива, риби та солі.

Харківські купці відправляли в Москву та Петербург сало, масло, віск, мед, купуючи ці товари безпосередньо у селян або на базарах і ярмарках у Харкові. Крім того, вони займалися торгівлею залізом, ікрою та солоною рибою, яку постачали в Катеринську провінцію. Купували ікру і рибу з

Царицина та донських станиць, а залізо – з Москви та залізних заводів. Купці також перепродавали цукор, каву та виноградні вина як московським купцям у самому Харкові, так і в інших містах.

Отже, господарська діяльність населення полків Слобідської України у XVII – XVIII ст. базувалася на сільському господарстві, що включало землеробство та скотарство. Основними культурами були пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, а також картопля і гречка. Скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби, овець та свиней, було важливою частиною економіки. Ліси на північному заході регіону забезпечували населення деревиною, яка використовувалася для будівництва та виготовлення різних товарів. Крім того, важливу роль у господарстві відігравали ремесла, зокрема ковальство, ткацтво та гончарство.

Торгівля та містоутворення також мали значний вплив на розвиток Слобідської України. Міста, зокрема Харків, Суми, були важливими торговими центрами, де обмінювалися сільськогосподарською продукцією, ремісничими виробами та іншими товарами. Слобідська Україна була також прикордонною територією, тому військова діяльність мала велике значення. Козацькі підрозділи, що формувалися в регіоні, забезпечували охорону кордонів від зовнішніх загроз, що впливало на соціально-економічне становище населення.

2.2. Політика російського уряду щодо слобідських полків

Як нами раніше було визначено, московський уряд, прагнучи захиститися від татарських набігів, розселяли українських переселенців уздовж прикордонних територій з татарами. Щоб утримати їх на цих небезпечних землях, уряд надавав їм численні пільги та дозволяв запроваджувати традиційний козацький устрій.

Земельні ресурси та податкові привілеї стали економічною основою для розвитку слобідського козацтва. Ведучи господарську діяльність, зайняті в землеробстві, промислах і торгівлі, слобідські козаки зобов'язані були нести

військову службу, забезпечуючи себе зброєю, спорядженням і провіантом власним коштом та без додаткової платні [34, с. 52].

Формування слобідського козацтва відбувалося під контролем російського уряду, оскільки переселенці осідали на території, підконтрольній Москві. Козацькі полки, що виникали, не мали єдиної колективної автономії та існували окремо один від одного. Впливати на переселенців для царського уряду було значно простіше, ніж на Гетьманщині чи в Запоріжжі, де царське втручання було обмеженим.

Надаючи слобожанам-переселенцям право вільно займатися промислами, російський уряд нічого не втрачав, а, навпаки, отримував козацькі підрозділи, які утримувалися власними силами. Московська держава активно використовувала їх для охорони південних кордонів. Для цього вона поширила на переселенців автономію у вигляді військово-адміністративного козацького устрою.

Від самого початку слобідське козацтво перебувало під контролем центральних органів влади Росії. У військових питаннях воно підпорядковувалося белгородському воєводі, а вищим адміністративним органом був Розрядний приказ. У 1688 році слобідське козацтво перейшло під контроль Великоросійського відділу Посольського приказу. У XVIII ст. слобідські полки підпорядковувалися російським губернаторам: Сумський, Охтирський та Харківський полки – Київському губернатору, а Ізюмський і Острогозький – Воронежському [34, с. 64].

Царський уряд зберігав за українськими переселенцями право на козацьке самоврядування та надавав їм різні господарські пільги. Усі ці заходи створювали для козацької старшини та козаків кращі умови. Царизм був готовий негайно підпорядкувати козацьку старшину самодержавній системі управління, в той час як козацько-селянські маси мали бути піддані кріпацтву, яке існувало в Росії (хоча воно було дещо м'якшим, ніж у Польщі, але все одно значно тяжчим порівняно з умовами на Слобідській Україні) [33, с. 62].

На адміністративно-політичний устрій та заселення Слобідської України значно впливали Жалувані грамоти, які в Московії надавали або підтверджували право власності на нерухоме майно, землю, економічні й політичні привілеї для різних станів, переважно для дворянства, окремих осіб (купців, міщан, козаків), а також для монастирів. Перші Жалувані грамоти слобідським полкам датуються 1659 роком. В кінці 60–70-х років XVII ст. ці грамоти надавали певні пільги, зокрема скасування податків на винниці, броварні та шинкові. У пізніших грамотах (1684, 1686, 1688, 1695 роки) проголошувалося право на вільну торгівлю (зокрема для харківських козаків), а також право на безподаткове володіння землями, звільнення від сплати чиншу за млини, шинки, кузні, лавки та інші промисли [34, с. 73].

У 1658 році Суми стали центром Слобідського козацького полку, який охороняв південні кордони Росії від атак кримських татар. Адміністративно місто підпорядковувалося белгородському воєводі, а місцеве самоврядування здійснювала ратуша. Протягом 1659, 1663 та 1668 років місто піддавалося татарським набігам, але жодного разу татари не змогли його захопити, незважаючи на облогу. Сумські козаки також відзначилися у боях з турками під Чигирином у 1677-1678 роках. Сумська фортеця слугувала збірним пунктом для російських військ під час кримських походів 1687 і 1689 років [22].

Вперше втручання царського уряду в справи слобідських козацьких полків стало помітним під час Кримських походів. У 1688 році за наказом В. Голіцина був створений Приказ Великої Росії, що мав керувати всіма справами п'яти козацьких слобідських полків – Охтирського, Сумського, Харківського, Ізюмського та Острогозького. Проте Приказ Великої Росії проіснував недовго. Це сталося через те, що центральній владі не вдалося підпорядкувати собі ці полки, і в 1700 році Приказ було скасовано [6, с. 62].

Значні зміни в правах полків і, зокрема, в становищі полковників відбулися в часи перетворень, проведених в Росії в першій чверті XVIII ст. Подальші зміни в слобідських полках пов'язані з діяльністю Петра I, сина другого московського царя з династії Романових, та його сподвижників. Коли

Петро I вступив на престол, він одразу розпочав реформу козацьких слобідських полків. Передусім молодий цар намагався створити регулярне та боєздатне військо.

У 1700 році цар Петро I підтвердив п'яти слобідським полкам право безподатково мати всі промисли, володіти землями, угіддями, млинами, риболовними угіддями, а також вільно виробляти і продавати горілку, не сплачуючи податків і мит. Єдине зобов'язання полягало в боротьбі з татарами. Проте ці грамоти не охоплювали всі привілеї слобожан: вони, зокрема, майже не стосувалися автономії регіону, його внутрішнього устрою та виборних процесів.

На перший погляд здавалося, що уряд Петра I намагається відновити і поширити деякі старі козацькі пільги на Слобожанщині. Так, грамотою від 28 лютого 1700 року були підтверджені давні козацькі привілеї, скасовані податки, накладені на козацьке населення, а також визначено кількість козаків у полках: в Сумському – 1230 осіб, в Харківському – 850, в Охтирському – 820, в Острогозькому – 350, в Ізюмському – 250 осіб [33, с. 64].

Більш радикальні зміни на Слобожанщині були спричинені діяльністю сподвижника царя, белгородського воєводи Якова Долгорукова. Протягом 1697–1700 років Яковом Долгорукиком була проведена реформа, яка полягала в поділі слобідського козацтва на дві категорії. Перша категорія включала козаків, які повинні були нести військову службу – компанійців. На той час чисельність компанійців у Слобідській Україні становила близько 3500 осіб. До другої групи входили підпомічники – ті, хто забезпечував військові походи компанійців, утримуючи та готуючи їх до служби. Крім того, щоб забезпечити військові полки всім необхідним (фуражем і провіантом), підпомічникам доводилось працювати на допоміжних роботах [6, с. 63].

Якову Долгорукому також належала ініціатива визначити межі між слобідськими козацькими полками. Завдяки цьому розмежуванню, слобідські полки почали набувати чітких територіальних контурів. Територія Ізюмського слобідського полку збільшилася, а до Охтирського козацького полку приєднано

місто Котельва з околицями. Також змінилося розташування Острогозького полку. Окрім того, завдяки проведенню меж між полками, виникло поняття «полкові землі» [18].

У цей час поряд з військово-козацьким полковим устроєм існувало московське воєводське управління. Белгородський воєвода мав необмежену владу і разом з ним перебувала велика кількість московських служилих людей, які складали гарнізон фортеці і підпорядковувалися воєводі. Основним обов'язком воєводи був захист городян від татарських набігів. До його обов'язків також входило утримання міських укріплень у належному стані, їх ремонт і будівництво нових, зберігання пороху, ядер, гармат, а також керівництво московськими служилими людьми [34, с. 73].

Між воєводою та полковником мала існувати узгодженість дій, але таке двовладдя часто призводило до суперечок. На відміну від полковників, воєводи змінювалися досить часто, щоб, на думку уряду, уникнути зловживань з їхнього боку. Полковник, маючи значний досвід, був більш компетентним у місцевих справах. Така політика сприяла тому, що слобідська старшина могла діяти доволі самовільно. Не випадково посади слобідських полковників часто передавалися спадково їхніми нащадками.

Наступну реформу царський уряд провів у 1706–1708 роках. Суть реформи полягала в скасуванні воєводської адміністрації в містах, де проживало козацтво. Замість воєводи всіма справами щодо місцевого населення мав керувати полковник. Так, у березні 1706 року сумському полковнику було надано право здійснювати владу в містах Суми, Лебедин, Білопілля, Межиріччя та в селищі Піно – тобто в тих населених пунктах, де не було московського населення.

Москва активно намагалася підпорядкувати собі козацькі військові сили. У 1706 році мілітарна організація козацтва Слобідської України стала підпорядковуватися керівнику так званої Української дивізії. Протягом існування Української дивізії можна нарахувати близько 14 її командирів. Окрім слобідських козаків, до складу Української дивізії входило й

Малоросійське військо. Крім того, на чолі козацьких слобідських полків став бригадир, який був підвітний керівнику Української дивізії. З 1708 року Слобожанщина стала підвітною московським губернаторам, зокрема Азовській губернії, яка в 1711 році була перейменована на Воронежську. До Воронежської губернії підпорядковувалися Острогозький та Ізюмський козацькі полки, а до Київської губернії – три інші: Харківський, Охтирський та Сумський козацькі полки [6, с. 64].

Унаслідок цих нововведень у козацьких слобідських полках починаються зміни в соціальній структурі та внутрішніх зв'язках. Роль полковника поступово зменшується, а на Слобожанщині поступово припиняється процес вибору сотника. Натомість посилюється влада так званих старшинських «кланів», і на Слобожанщині розпочинається період «старшинської демократії». Так звана «старшинська демократія» являла собою систему управління козацькими слобідськими полками групою старшин, які обирали керівника з поміж себе. Полкова рада мала певні характерні риси. Першою з них була наявність старшинської ради. Другою рисою полкової ради була наявність делегатів від старшин, які здійснювали своє представництво.

«Старшинська демократія» мала свій основний інститут – полкову раду. Спочатку вона виникла навколо полковника козацького полку і повинна була виконувати дорадчі функції. Однак швидко з дорадчого органу полкова рада перетворилась на керівний. До її складу входили обозний, полковник, суддя, осавул, писар, хорунжий, а також сотники та міщанство. Проте право головувати на раді належало саме обозному. На засіданнях полкової ради переважно розглядалися цивільні питання (землеволодіння, суперечки за майно, підтвердження купчих тощо). Для прийняття рішень використовувався метод голосування: полковник мав два голоси, а всі інші – по одному. Крім того, під час обговорення різних питань на радах часто виникали непорозуміння, які іноді закінчувались бійками. Поштовхом до виникнення «старшинської демократії» стала боротьба проти полковників-чужинців, яких з часом на Слобожанщині ставало все більше [6, с. 65].

З набуттям козацькими полками певних територіальних меж на середину XVIII ст. козацька старшина поступово втрачає свою домінуючу роль у керуванні полками. Це можна пояснити політичною пасивністю старшини, яка виникла через посилення суворого контролю з боку царського уряду, відсутність політичного пріоритету та зростання значення господарських справ.

Наступні втручання царського уряду в життя козацьких слобідських полків відбулися в межах реформ, проведених наприкінці 90-х рр. XVII – на початку XVIII ст. Вони були пов'язані з залученням слобідських полків до Північної війни, що розпочалась у 1700 році і тривала до 1721 року між Швецією та Московією. Особливо козацькі слобідські полки відзначилися в перші роки війни. За наказом Петра I, 3500 козаків мали взяти участь у боях під Нарвою. Однак у самій битві козацтво не взяло участь, оскільки на момент розгортання військових дій козацькі полки ще не дісталися до Нарви. Слобідське козацтво активно брало участь у військових діях Північної війни в складі армії графа Б. П. Шереметєва. Безпосередньо у воєнних діях проти Швеції козацькі полки взяли участь у березні 1701 року. Протягом зими 1700-1701 років козацтво здійснило кілька вдалих походів на території, захоплені Швецією. Козаки нападали на невеликі шведські загоны, спалювали села та брали шведів у полон. В результаті було знищено обози і захоплено 6000 полонених [6, с. 66].

У 1701 році наприкінці грудня Шереметєв, за наказом Петра I, вирушив щоб атакувати шведське військо під командуванням Шліппенбаха біля Ерастрєфера. Козаки разом із татарами та калмиками переслідували шведів на відстані трьох верст. Козацькі сили також брали участь у битві під Гуммельсгофом – містечком у шведській Лівонії, розташованим за 15 верст від річки Амовжи. Після битви під Гуммельсгофом козацькі підрозділи були розформовані, а козаків повернуто на Слобожанщину. Лише наприкінці 1702 року козацькі полки змогли повернутися додому.

У жовтні 1708 року, після остаточного переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII, московський уряд та старшини

слобідських козацьких полків почали реорганізацію своїх військових сил, щоб не допустити просування шведської армії Слобожанщиною. Гетьман Мазепа, прагнучи заручитися підтримкою слобідського козацтва, надсилав на Слобожанщину універсали, в яких закликав козаків відійти від Московської держави. Тим часом московський цар Петро I також звертався до слобідських козаків, закликаючи їх не підкорятися ані шведському королю Карлу XII, ані гетьману-зраднику Мазепі [6, с. 68].

Слобожани по-різному реагували на універсали Мазепа та укази царя. До універсалів гетьмана вони ставилися негативно, часто навіть не читаючи їх і намагаючись одразу знищити. Тих, хто намагався поширювати універсали серед слобідського козацтва, очікувала така ж доля. Натомість укази царя слобожани сприймали зовсім інакше – їх вони намагалися виконувати.

Жителі сіл і міст Слобожанщини докладали значних зусиль, щоб не допустити шведську армію на свої землі: вони ремонтували оборонні споруди, запасалися фуражем та зброєю. Коли шведські війська наближались до Слобожанщини, місцеве населення починало чинити їм серйозний опір. Сутички між слобідським козацтвом і шведами ставали дедалі запеклішими, зокрема велике зіткнення відбулося в Охтирці. Заволодіти цим містом було дуже важливо для шведів, адже звідти відкривався шлях на Котельву, Суми, Білгород і Харків. Крім того, Охтирка була базою для підтримки московських військових походів. Наближаючись до Охтирки, Карл XII помітив велику рішучість слобідських і московських військ у захисті містечка [6, с. 70].

У Полтавській битві, яка почалася 27 червня (8 липня) 1709 року, слобідські козаки безпосередньої участі не брали. Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський козацькі полки залишалися на кордоні між Слобожанщиною та Росією, щоб стежити за запорозькими козаками, які підтримували Мазепу. Острогозький полк тим часом охороняв московський флот, що перебував у Таганрозі.

У 1710-1713 роках слобідські козацькі сили брали участь у протистоянні між Московією та Османською імперією. Козаки відбивали напади на

Слобожанщину з боку степовиків, запорожців та прихильників гетьмана Пилипа Орлика. Московський цар прагнув залучити та реформувати слобідські полки й після завершення Північної війни. 7 січня 1720 року Петро I видав указ, згідно з яким слобідські козацькі полки мали бути залучені до нового протистояння зі шведами під командуванням московських офіцерів. Лише після підписання Ніштадського миру між Росією та Швецією у 1721 році цей указ Петра I був скасований.

Після перемоги під Полтавою і до 1734 року на території Слобожанщини розміщувалися дивізії російських військ. Увесь цей час слобідські козаки забезпечували московських військових провіантом та фуражем. Внаслідок невдалого Прутського походу 1711 року на землі Слобожанщини та Гетьманщини було переселено молдавських і волоських дворян.

На початку XVIII ст. відбулися зміни в соціальному становищі слобідського козацтва. У 1714 році в слобідських козацьких полках був запроваджений чин підпрапорних – привілейована проміжна група, яка займала позицію між рядовим козацтвом і старшиною. Підпрапорні часто слугували джерелом для поповнення складу слобідської старшини і формувалися здебільшого з числа знатних козаків, а переважно – із дітей старшини. Основним їхнім завданням була присутність при полковому прапорі та виконання різних доручень і конвоювання [6, с. 70].

М. Голіцин, призначений у 1723 році командиром військ на півдні Російської держави, докладав значних зусиль для створення регулярної військової частини під керівництвом ротмістра. Основною метою було включення підпрапорних до складу цієї частини. Завдання ротмістра полягало в організації спостереження за спорядженням та вишколом козаків. Звання ротмістра в ієрархії стояло між посадою судді та осавула. Однак з часом займати посаду ротмістра було дозволено не лише підпрапорним, а й звичайним козакам. Це дозволило розширити коло осіб, які могли обіймати таку посаду, і підвищити мобільність у військовій ієрархії.

З 20-х років XVIII ст. вплив царського уряду на Слобідську Україну посилюється. Згідно з резолюцією від 10 грудня 1718 року та указом від 29 травня 1729 року збільшилась компетенція Белгородської воєводської канцелярії. З 1726 року головою Військової колегії було призначено М. Голіцина, і з 2 квітня того ж року підпорядкуванням цієї колегії підлягали козацькі слобідські полки. Відтоді призначення полковників у слобідських полках здійснювалось через Військову колегію [18].

Крім того, російська влада посилила тиск на козацтво та старшину Слобідської України. З 1719 року слобідське козацтво було залучено до будівництва Ладозького каналу, а також обмежено пільги на соляний промисел та накладено соляний податок. Слобідському козацтву доводилося охороняти кордони своїх полків, виконувати сторожову службу, зокрема біля Царицина, а також щорічно відправляти по 1000 компанійців разом з полковниками у низовий Гилянський похід [6, с. 74].

З 4 грудня 1722 року слобідське козацтво та старшина отримують право оскаржувати рішення суду як полкової, так і ратушної канцелярії в Білгородській воєводській канцелярії. Це нововведення призводить до того, що полковий суд стає найнижчою ланкою судової системи і поступово втрачає свою незалежність.

Зміни, ініційовані царським урядом, також вплинули на соціально-економічну сферу. Роль займанщини значно зменшилась, натомість зросла активність у купівлі та продажу земельних ділянок [18].

Наступні зміни в слобідських полках розпочались у січні 1731 року і були спричинені будівництвом Української лінії. Це будівництво мало на меті захист півдня Росії від постійних набігів степовиків. До робіт із зведення фортифікацій було одразу залучено козацтво. Згодом було видано наказ, згідно з яким на роботу мали направляти мешканців старшинських слобід і хуторів, а також працівників з архієрейських і монастирських маєтків. З часом умови праці під час будівництва Української лінії ускладнювались, що призводило до того, що

робітники почали байдуже ставитись до своїх обов'язків і навіть тікали з місць роботи [6, с. 76].

На початку 30-х років XVIII ст. розпочався новий етап реформування козацьких слобідських полків. Цей період тісно пов'язаний із приходом до влади імператриці Анни Іоанівни та діяльністю Олексія Івановича Шаховського. За правління Анни Іоанівни Слобідська Україна втратила свої привілеї.

Олексій Шаховський прибув на Слобожанщину, зокрема до Сум, отримавши перед від'їздом від уряду маніфест та таємну інструкцію. Згідно з маніфестом, виданим 23 грудня 1723 року, основним завданням Шаховського на Слобідській Україні було: «захистити від поточних непорядків і виправити всі минулі». Таємна інструкція, яку Шаховський строго дотримувався, вимагала, щоб після ознайомлення з Слобожанщиною та її козацькими полками, на основі козацьких полків були створені регулярні підрозділи, переглянута податкова система, врегульовані податки та повинності в Гетьманщині, а також вжиті всі заходи для запобігання опору з боку слобідських полковників. Для виконання цих завдань козацьким старшинам почали надавати армійські майорські звання, а за ініціативу щодо створення регулярних підрозділів – навіть звання підполковника.

Створення регулярних частин у слобідських полках відбулося у 1733 році. Новоутворені військові загони почали формуватися з 100 найкращих козаків у кожному слобідському полку, і разом вони утворили драгунський полк. Посади командирів у новому полку надавались як слобідським старшинам, які з часом почали отримувати звання офіцерів російської армії, так і російським офіцерам [6, с. 77].

Згідно з указом від 10 квітня 1733 року, в новостворених ротах було сформовано офіцерський склад. До цього складу входили капітан у ранзі армійського підпоручника та поручник у ранзі прапорщика (обер-офіцери). Обидва ці посади обирались вищим командуванням з числа «достойних старшин». Згодом до керівництва регулярних підрозділів долучилися

квартирмістр, вахмістр, каптернамус та два прапорщики (унтер-офіцери). У серпні того ж року було ухвалено рішення, що обер-офіцерів призначатиме Військова колегія, а унтер-офіцерів – особисто Шаховський.

7 жовтня 1733 року було видано іменний указ, який визначав особливості системи управління на Слобідській Україні. Цим указом було обмежено права слобідської старшини щодо призначення осіб на всі посади, починаючи від сотника до полковника. Тепер таке право належало Військовій колегії, яка повинна була обирати кандидатів з трьох осіб, що були атестовані старшиною.

Через Шаховського також зменшилось число слобідської старшини, натомість зросла кількість підпрапорних. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 років усі старшинські діти, які досягли повноліття, але не перебували на службі, переводились у стан підпрапорних або козацтва. Крім того, в 1732 році за реформами Шаховського було введено нові прапори та печатки з державним російським гербом. З цього часу прапори слобідських полків перестали називатися хоругвами [6, с. 78].

Втручання царської влади у фінансову сферу було здебільшого зумовлене фіскальними заходами. Саме в указі від 7 червня 1733 року було встановлено порядок фінансування та оподаткування на Слобожанщині. Цей документ також визначав умови утримання слобідської старшини.

З 1734 року в Слобідській Україні була введена регулярна пошта. До того часу на Слобожанщині функціонувало 284 поштових коні та 113 поштарів. Згідно з реформою, утримання пошти мали забезпечувати приватні «поштодержателі», однак кошти на її утримання надходили від підпомічників, підсусідків і панських підданих, тобто коштом українців.

У 1733 році в козацьких полках був заснований новий бюрократичний орган, який отримав назву полкова канцелярія. Ця канцелярія була створена для заміни так званих полкових ратуш. Основними завданнями полкової канцелярії, крім фіскальних, були також розгляд судових справ. 27 серпня 1734 року була заснована Канцелярія Комісії, головним завданням якої було розглядати апеляції на рішення, ухвалені полковою канцелярією.

З 1741 по 1761 рік почалася нова етап змін, зумовлений приходом до влади дочки Петра I та Катерини I – Єлизавети. Дізнавшись про зміну влади, слобідська старшина швидко почала прагнути повернення хоча б частини своїх прав. Євстафій Данилевський, ізюмський полковник, разом із старшинами інших полків у вересні 1742 року направили до Сенату так зване «доношення», в якому йшлося про утиски, що мали місце під час створення Української лінії, її заселення та конфлікти з місцевим населенням. Згодом вони надіслали чолобитну з проханням про скасування драгунського полку, створеного за Шаховського [6, с. 78].

Єлизавета погодилася на відновлення тих привілеїв, які були скасовані її попередниками. За її розпорядженням була припинена діяльність Канцелярії комісії слобідських полків. З цього моменту розгляд цивільних справ було передано до Белгородської губернської канцелярії, а військових – до Військової колегії. Крім того, імператриця ухвалила рішення про розпуск драгунського регулярного полку, а його військовослужбовців перевели до складу козаків та підпомічників. Єлизавета повернула Жалувані грамоти всім полкам. Однак деякі нововведення, такі як фіскальні збори, кріпосні контори та атестація старшин, так і не були скасовані. Старшина значною мірою втратила право на землю. Операції з купівлі землі продовжувалися, але в них переважали іноземні поміщики. Найактивніше земля скуповувалася поблизу Української лінії. Власники маєтностей і земель часто змінювались.

Погіршилось і становище рядового слобідського козацтва. Реформи уряду вимагали від козаків самотійно забезпечувати себе зброєю та амуніцією, для чого проводилися спеціальні огляди. Один із таких оглядів, що відбувся у 1757 році, лише продемонстрував бідність козацтва. Їх бідність поглиблювалася участю в Ліфляндському поході 1748 року, а згодом і в Семилітній війні, що тривала з 1756 до 1763 року.

У 1762 році новою імператрицею стала дружина Петра III – Катерина II. Саме з її діяльністю пов'язують скасування автономії козацьких слобідських полків. Для того, щоб навести порядок у цих полках, за наказом Катерини II

була створена Комісія для розслідування зловживань. Робота Комісії тривала до грудня 1764 року, коли був поданий звіт про стан козацьких полків. Через рік Військова колегія переглянула питання слобідських полків і ухвалила рішення збільшити кількість регулярної легкої кінноти, перетворивши слобідські полки на гусарські [6, с. 89].

До 3 березня 1765 року було ухвалено рішення, згідно з яким на основі козацьких слобідських полків мають бути створені п'ять гусарських підрозділів. Назви гусарських полків були аналогічні назвам слобідських – Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острогозький. Вищому начальству та провінційним канцеляріям було надано право контролювати процес набору до гусарів. Слобідська старшина та їхні діти могли добровільно вступати на службу або виходити у відставку, отримуючи звання, прирівняні до офіцерських. Таким чином, полковники могли стати підполковниками, обозні – прем'єр-майорами, осавули, ротмістри та сотники, які брали участь у походах, отримували звання поручиків, а судді – секунд-майорів.

На Слобожанщині була створена Слобідсько-Українська губернія, адміністративним центром якої став Харків. Відтепер поселення на Слобожанщині мали носити назву військові слободи, а саме козацтво стало військовими обивателями. Звичайно, тепер називати себе просто козацтвом стало непристойно. Проте процес ліквідації автономії в козацьких полках був тривалим, і його остаточне завершення припало на 80-ті роки XVIII ст. [6, с. 91].

Слобідська Україна не мала власного політичного життя та зовнішньополітичних стосунків. Козацтво, яке отримало найбільші привілеї, використовувалося переважно для постійної охоронної служби та боротьби з антимосковськими силами в Україні. Крім того, воно брало участь у численних походах проти Криму, Туреччини, Персії та у війнах у Європі. Слобідська Україна зазнавала величезних збитків від татарських набігів: нападники палили й руйнували міста, слободи та села, грабували майно, убивали та полонили місцеве населення.

Незважаючи на численні привілеї та вільноти, Слобідська Україна мала значно меншу автономію порівняно з Гетьманщиною. Гетьманщина здобула автономію через Переяславську угоду, яка забезпечила її приєднання до Московської держави на вільних умовах з широкими правами автономії. Московські царі, щоб заселити та захистити південні рубежі, змушені були визнати козацьку автономію Слобідської України, однак прагнули всіма силами обмежити її і поставити під контроль центрального уряду (Приказів). Важливою фігурою був Белгородський воєвода, на чію владу покладалася нагляд за Слобідськими полками. Місцеві воєводи, хоч і офіційно призначалися для управління російським населенням, фактично здійснювали контроль над органами місцевого самоврядування.

Привілеї козаків часто забиралися, і їм доводилося постійно боротися за їх відновлення. Як царський уряд, так і Белгородський та місцеві воєводи намагалися скасувати ці привілеї, що не були притаманні російським підданам. Проте за часів цариці Анни Слобідська Україна майже повністю втратила свої привілеї, але Єлизавета повернула їх через одну жалувану грамоту, надану всім Слобідським полкам [18].

Поступаючи в чомусь на користь переселенців, російський уряд мав на меті заохотити українців до переселення на обширні південні степи, які потрібно було освоїти та охороняти. Крім того, хоча козацький лад і був застарілим у порівнянні з централізованою державою, він все ж виправдовував себе в боротьбі з татарами. Тому його було доцільно зберігати та використовувати на до остаточної ліквідації татарської загрози.

Російське втручання в справи слобідських полків мало конкретну мету – передусім реформувати ці новостворені полки. Москва прагнула позбавити слобідських козаків економічних, судових та адміністративних привілеїв, ліквідувати їхню окрему військову організацію та поступово збільшити їх залежність від Московії. Все це робилось для того, щоб, у разі потреби, Росія могла використовувати слобідське козацтво на свою користь.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Сучасні методичні підходи до вивчення теми на уроках Історії України в ЗЗСО

Історія як навчальний предмет є невід'ємною частиною сучасної освіти, яка допомагає формувати історичну пам'ять та свідомість. Історія вивчає різноманітні події, явища та процеси, що відбувалися протягом розвитку людства від давніх часів до сьогодення. Предмет «Історія» слугує засобом ознайомлення учнів з історичним досвідом, що відображає цінність людської поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях, зокрема досвід морального та аморального ставлення до різних аспектів людського життя.

Вивчення історії у школах спрямоване на те, щоб учні осмислили історичний досвід, розвивали історичне мислення, навчилися прогнозувати соціальні процеси та усвідомлювали свою історичну відповідальність у житті.

Цілі історичної освіти полягають у тому, щоб учні отримали систематизовані знання про світовий історичний процес і зрозуміли роль України в ньому, познайомилися з надбаннями національної та світової культури, а також виховувалися як соціально активні, творчі особистості, громадяни та патріоти.

Сьогодні, в умовах серйозних викликів і тривожних загроз, українське суспільство переосмислює своє ставлення до багатьох аспектів життя. У сфері шкільної освіти відбувається непростий перехід від «школи знань» до «школи компетентностей», що супроводжується впровадженням нових підходів і формуванням іншого педагогічного менталітету. Нині навчання орієнтоване не лише на засвоєння знань, а й на вміння керувати ними. Основним завданням шкільної історичної освіти має стати пошук відповідей на запитання «чому» та «як». Водночас, в умовах війни та загрози для Української держави різке

скорочення вивчення «націоналізованої» історії та зниження акценту на патріотичне виховання є недоречними [32, с. 347].

Два роки повномасштабної агресії показали, наскільки важливою є історія як шкільний предмет і як основа історичної культури суспільства, адже саме трактування історії України стало ключовим елементом інформаційної війни, розгорнутої Російською Федерацією. У цих умовах стала очевидною потреба оновлення змісту та методики викладання історії.

Деякі зміни у освітні програми було внесено у 2022 році, оскільки він став визначальним для української системи освіти у багатьох аспектах. Відбулися значні зміни в змісті й методиці навчання, організації освітнього процесу, комунікації з батьками та створенні атмосфери взаємодії і співпраці. Зокрема, в навчальні програми предметів «Історія України», «Всесвітня історія» та інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» було внесено вагомі зміни, які базуються на сучасних методологічних підходах, враховують нові історіографічні дослідження та відповідають політичним, економічним, соціальним і культурним викликам, що постали через повномасштабну збройну агресію РФ [19, с. 100].

Політичні, економічні, соціальні та культурні виклики, спричинені повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, зумовили потребу змін у навчальних програмах з історії для закладів загальної середньої освіти. Це стало необхідним не лише для доповнення матеріалу інформацією про останні події, але й для врахування нових історіографічних досліджень та виокремлення ключових сюжетних ліній з минулого, які допомагають краще зрозуміти сучасні події. Зокрема, у курсі історії України для 8 класу введено поняття-концепт «Козацька революція середини XVII ст.», що найточніше відображає суть цього явища. Протягом останніх десяти років цей термін здобуває дедалі більше визнання в українській та світовій історіографії [5, с. 10-11].

Відповідно до навчальної програми для закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України № 698 від 03

серпня 2022 року, тема «Заселення і розвиток Слобідської України» вивчається в курсі Історії України у 8 класі. А саме під час вивчення Розділу 4 «Козацька Україна (Гетьманщина) другої половини XVII – початку XVIII ст.» [5, с. 91].

Стосовно теми «Заселення і розвиток Слобідської України» немає рекомендацій щодо вивчення, все дається на розсуд учительки/учителя. Проте, у навчальній програмі від МОН відзначено які знання та вміння мають набути учні/учениці у результаті навчально-пізнавальної діяльності. З них можемо обрати ті, які будуть набуті під час уроку за темою «Заселення і розвиток Слобідської України».

Зокрема:

- знати особливості формування й устрою козацьких полків Слобідської України;
- розуміти поняття «етнічна група», «займанщина», «полк», «Слобідська Україна», «сотня»;
- уміти показати на карті адміністративно-територіальний устрій Слобідської України,
- уміти схарактеризувати адміністративно-територіальний, державний, політичний устрій, господарське та повсякденне життя Слобожанщини [5, с. 91].

Вивчення історії козаків має величезне значення для нашого часу, оскільки воно дозволяє зрозуміти корені національної ідентичності та традицій України. Козаки були не лише військовими діячами, а й носіями особливої культури, які відстоювали свободу та незалежність. Це знання дає можливість відновити зв'язок із минулим і підтримувати національну гордість, яка допомагає українцям в умовах сучасних викликів.

Козацька історія вчить нас відвазі, братерству та непокірливості перед чужинцями. Вона є прикладом того, як народ може об'єднатися і боротися за свої права, незалежно від труднощів. В умовах сьогодення, коли Україна знову стикається з зовнішніми загрозами, козацькі традиції мужності та патріотизму можуть служити джерелом натхнення для нових поколінь.

Крім того, знання про козаків допомагає зберегти та розвивати культурну спадщину. Вивчення їхніх звичаїв, мистецтва та життєвих принципів дозволяє зберігати унікальні традиції, які є важливою частиною української національної культури. Це вивчення також сприяє популяризації української історії на міжнародному рівні, що сприяє розвитку національного іміджу та розширенню зв'язків із іншими країнами.

Міністерством освіти і науки України рекомендовано на уроках історії України у 8 класі використовувати методи, що розвивають критичне мислення, допомагаючи учням і ученицям набувати навичок аналізу та порівняння різних історичних джерел, формулювати судження та робити висновки на їх основі. Ефективність вивчення історії значно зростає при застосуванні інтерактивних методів, таких як рольові ігри, дебати, віртуальні екскурсії, мозковий штурм тощо. Для наочного представлення історичних подій та заохочення інтересу до минулого корисно використовувати відеоматеріали, аудіоподкасти, освітні платформи та інші цифрові ресурси, зокрема «Всеукраїнську школу онлайн».

На уроках історії в 8 класі важливо використовувати різноманітні методи та засоби для ефективного засвоєння учнями матеріалу. Одним з основних методів є пояснювально-ілюстративний, який включає лекції в поєднанні з мультимедійними засобами. Використання слайдів, карт, відео, документальних фільмів дозволяє наочно показати події, про які йде мова, і допомагає учням краще зрозуміти матеріал.

Для розвитку критичного мислення учнів корисним є метод проблемного навчання, коли вчитель ставить перед класом запитання або проблему, яку учні повинні розв'язати самостійно чи в групах. Цей метод сприяє активному включенню учнів у процес, стимулює їх до аналізу історичних подій, порівняння різних точок зору та формування власної думки.

Ігрові методи також можуть бути дуже корисними для вивчення історії. Історичні рольові ігри, дебати або симуляції дозволяють учням відчувати себе частиною історичних подій, що допомагає краще зрозуміти емоції та мотиви

людей, які брали в них участь. Такі ігри можуть бути як індивідуальними, так і груповими, і часто призводять до більш глибокого усвідомлення матеріалу.

Нарешті, важливими засобами є сучасні технології та інтернет-ресурси. Вебсайти, інтерактивні платформи, онлайн-курси можуть зробити навчання більш доступним і цікавим. Це дозволяє учням самостійно досліджувати різноманітні джерела, а також брати участь у віртуальних екскурсіях до історичних пам'яток або музеїв, що сприяє більш глибокому зануренню в історичну тематику.

Історія по суті, процес мислення, заснований на аналізі минулого, що дає людині свободу переміщення в історичному контексті, надаючи знання історичних подій та досвіду. Це, у свою чергу, дозволяє самостійно оцінювати сучасні політичні та соціальні явища. Тому сучасна шкільна історична освіта має на меті не просто вивчення фактів, дат, імен та подій. На етапі вивчення історії у 8 класі зокрема основними завданнями освіти загалом і історичної освіти є розвиток у школярів самостійності та організованості, здатності відстоювати свою позицію, готовності до співпраці та творчої активності. Важливими також є толерантність до різних точок зору, вміння вести діалог, знаходити значущі компроміси, проявляти ініціативу, працювати з іншими та в команді, вчитися разом, критично оцінювати події, вирішувати проблеми, планувати, самостійно здобувати знання і ефективно обробляти інформацію.

На уроках історії вчитель має формувати в учнів здатність до критичного мислення та аналізу подій минулого. Важливо, щоб діти вчилися не просто запам'ятовувати факти, а розуміли їхнє значення, контекст і взаємозв'язок з сучасністю. Історія допомагає формувати вміння оцінювати різні точки зору, розпізнавати причини і наслідки подій, а також розуміти, як минулі події впливають на теперішнє та майбутнє. Це дозволяє учням ставити під сумнів готові відповіді і шукати правду на основі фактів і аргументів.

Крім того, уроки історії мають сприяти розвитку національної свідомості та патріотизму, формувати у дітей повагу до культурної спадщини та традицій рідної країни. Однак, важливо, щоб учні також усвідомлювали роль глобальних

процесів та взаємозалежність націй, навчалися розуміти інші культури та народи, адже це сприяє формуванню громадянської відповідальності і здатності до мирного співіснування у багатокультурному світі.

При викладанні шкільного курсу історії України важливо виховувати у школярів якості громадянина, необхідні для життя в демократичному суспільстві: інтелектуальну чесність, відкритість думок, повагу до правди, толерантність та здатність до критичного мислення. Сьогодні навчально-виховний процес з історії все більше акцентує національні, загальноосвітні та культурні цінності.

3.2. Аналіз авторської розробки та рекомендації щодо використання наочних та текстових історичних джерел при викладанні теми «Заселення і розвиток Слобідської України» у 8 класі

Вивчення теми «Заселення і розвиток Слобідської України» на уроках історії України у 8 класі є важливим для розуміння історичних процесів, які вплинули на формування українського етносу, територіального устрою та господарського розвитку. Тема є ключовою для розуміння, як саме формувалася українська ідентичність та відбувалося господарське й культурне зростання унікального регіону України. Вивчення цього питання дозволяє школярам побачити, як соціально-економічні та політичні обставини вплинули на формування українського етносу та суспільства, і водночас розвиває навички аналізу історичних процесів, що сприяли розвитку територіального устрою.

У рамках уроку за темою «Заселення і розвиток Слобідської України» учні мають зрозуміти, що Слобідська Україна (Слобожанщина) почала активно заселятися в XVI-XVII ст., коли українці з Правобережжя і Гетьманщини шукали захисту від гніту Речі Посполитої, набігів татар і переслідувань православної віри. Цей процес відбувався на тлі боротьби козацьких загонів за свободу. Під час вивчення теми варто наголосити на тому, що Слобожанщина

отримала певні привілеї від Московщини, що дозволило полкам зберегти автономію. Виникнення таких полків, як Острогозький, Сумський, Харківський, Охтирський та Ізюмський, дозволяло місцевому населенню самостійно вирішувати свої питання та захищати свою територію.

Під час уроку учнів необхідно ознайомити з основними заняттями слобідських козаків і селян – землеробством, скотарством, бджільництвом, а також з розвитком ремесел і торгівлі. На уроках можна звернути увагу на те, як вільні умови проживання стимулювали економічний розвиток регіону. Важливо висвітлити участь слобожан у боротьбі за українські права та автономію, їхню підтримку повстань та різних рухів, спрямованих на здобуття свободи.

Ця тема дозволяє учням сформувати уявлення про соціально-економічний та культурний розвиток одного з важливих регіонів України, сприяє розумінню історичних зв'язків між різними українськими землями та закладає основи для подальшого вивчення історії України.

Перейдемо до аналізу розробки уроку «Заселення і розвиток Слобідської України» у 8 класі (Додаток А).

Кожен урок історії має триєдину мету: навчання, виховання та розвиток. Відповідно, загальні вимоги до уроку деталізуються як дидактичні, виховні та розвивальні. Дидактичні (або освітні) вимоги включають: чітке визначення освітніх завдань для кожного уроку; оптимізацію змісту з урахуванням соціальних та особистих потреб учнів; впровадження інноваційних методів пізнання; раціональне поєднання різноманітних форм і методів навчання; творчий підхід до структурування уроку; комбінування колективної, групової та індивідуальної діяльності; забезпечення швидкого зворотного зв'язку, ефективного контролю та управління; науковий підхід і майстерність викладання.

Метою уроку необхідно визначити сформування уявлення про особливості виникнення, розвитку та адміністративно-територіальний устрій Слобідської України; ознайомлення учнів зі створенням слобідських козацьких

полків; розвиток пам'яті, мислення та уяву учнів; виховання інтересу до історії України.

Під час уроку учні мають ознайомитися з такими поняттями як: «Слобідська Україна», «Слобожанщина», «слободи», «займанщина», «зимівники», задля глибшого розуміння історичного розвитку українських земель, особливостей колонізації та освоєння цих територій. Учні дізнаються про формування Слобожанщини як культурного та економічного центру, про роль переселенців у розвитку регіону, а також про те, як виникали слободи та зимівники, які згодом стали основою місцевого господарського та соціального життя. Це допоможе їм краще зрозуміти історичні передумови сучасного етнокультурного вигляду Слобожанщини.

Для вивчення теми обрано тип уроку – комбінований.

Комбінований урок – це тип уроку, який поєднує різні методи навчання, діяльності та елементи уроку, щоб забезпечити більш різностороннє засвоєння матеріалу учнями [39, с. 155]. Комбінований урок має чотири основні етапи:

1. Актуалізація знань – на початку уроку учні пригадують або повторюють матеріал, який знадобиться для розуміння нової теми.
2. Вивчення нового матеріалу – на цьому етапі вчитель пояснює новий матеріал.
3. Закріплення знань – учні застосовують нові знання на практиці через вправи, задачі, обговорення тощо.
4. Підсумок уроку – учитель разом з учнями підбиває підсумки, виділяючи основні моменти, або задає завдання для самостійної роботи вдома.

Отже, структура комбінованого уроку включає основні етапи, спрямовані на засвоєння нових знань і розвиток умінь та навичок, що разом забезпечує ефективне навчання й формування необхідних компетентностей.

Комбінований урок зазвичай домінує в навчальному процесі, особливо в середніх класах. Він поєднує дві-три ключові дидактичні цілі (наприклад, засвоєння та застосування знань), тому може включати елементи інших типів уроків [31, с. 215].

Структура визначеного нами уроку за темою «Заселення і розвиток Слобідської України» складається з таких етапів:

- I. Організація навчальної діяльності.
- II. Перевірка домашнього завдання.
- III. Актуалізація опорних знань.
- IV. Вивчення нового матеріалу:
 1. Заселення Слобідської України. Виникнення перших міст.
 2. Адміністративний устрій Слобідської України.
- V. Закріплення нових знань учнів.
- VI. Підсумки уроку.
- VII. Домашнє завдання.

Під час першого етапу «Організація навчальної діяльності» вчитель має привітатися з учнями, перевірити присутність та повідомити тему і мету уроку.

Наступний етап «Перевірка домашнього завдання» включає озвучення учнями завдань, які вони мали виконати вдома. Наприклад, підготувати інформаційні повідомлення про історичних осіб.

Етап уроку «Актуалізація опорних знань» це початкова частина уроку, метою якої є активізувати вже засвоєні учнями знання, які знадобляться для розуміння нового матеріалу. На цьому етапі вчитель допомагає учням пригадати ключові поняття, закономірності або навички, що слугуватимуть основою для нових знань. Актуалізація опорних знань допомагає підготувати учнів до активного засвоєння нового матеріалу, створюючи зв'язок між тим, що вони вже знають, і тим, що вони вивчатимуть далі.

На уроці за темою «Заселення і розвиток Слобідської України» доцільно під час актуалізації провести роботу з картою «Україна у 1667-1687 рр.» та визначити, які українські землі входили до складу Слобідської України і описати переваги та ризики проживання і ведення господарства на цих територіях (Додаток Б).

Історична карта може стати цінним інструментом протягом усього процесу пояснення нового матеріалу, під час підсумкової частини пояснення,

при закріпленні вивченого та під час застосування нових знань. Коли учні ще не почуваються впевнено біля карти, вчителю варто спочатку показати прийоми роботи з нею, далі виконати ці дії разом із школярами, підготувавши їх таким чином до самостійного виконання завдань. Поглиблене ознайомлення з картами має важливу педагогічну мету – допомогти учням орієнтуватися в історичних та сучасних політичних реаліях.

Загалом, учні 8 класу вже повинні вміти працювати з історичною картою, проте доцільно навести алгоритм роботи з картами на уроках історії, який можна узагальнити та використовувати як пам'ятку в класі.

Алгоритм читання історичної карти:

1. Прочитайте назву карти, яка містить інформацію про територію, зображену на карті, і час, до якого відноситься зображення.
2. Ознайомтеся з легендою карти – це умовні знаки, які допоможуть вам інтерпретувати інформацію, представлену на карті.
3. Розпочніть читання інформації з найбільших об'єктів і поступово переходьте до більш дрібних: а) Визначте природно-кліматичні особливості території (яка це частина світу, якими морями вона омивається); б) Визначте ознаки держави (межі, столиця, сусідні держави); в) Визначте діяльність людини, відображену на карті (військові походи, торгові шляхи). Пам'ятайте, що рух на карті завжди позначається стрілкою.

Кarti на уроках історії демонструють просторове розміщення історичних подій, уточнюючи уявлення про місце, де вони відбулися. Оволодіння навичками роботи з картою надає учням не лише глибокі та змістовні теоретичні знання з предмету, але й вміння застосовувати їх на практиці [35, с. 17].

Робота з історичними картами на уроках історії має велике значення, оскільки вона допомагає учням візуалізувати складні історичні події, територіальні зміни та пересування народів. Це не лише робить матеріал більш зрозумілим, але й сприяє розвитку критичного мислення, оскільки учні вчать

аналізувати інформацію, оцінювати різні джерела та виявляти причинно-наслідкові зв'язки. Крім того, карти надають контекст для певних подій, що допомагає учням усвідомити політичні, економічні та соціальні фактори, які вплинули на розвиток історії.

Крім візуалізації, робота з історичними картами розвиває просторові навички учнів, формує їхню здатність інтерпретувати дані та порівнювати різні типи карт, такі як топографічні та політичні. Це підвищує зацікавленість до теми, залучає учнів до обговорень та досліджень, а також підтримує інтеграцію знань з різних історичних періодів. Загалом, використання історичних карт збагачує навчальний процес, роблячи його більш динамічним та ефективним.

Наступний етап уроку «Вивчення нового матеріалу» є критично важливим у структурі уроку, оскільки на цьому етапі учні отримують основну інформацію з теми. Цей етап повинен бути добре структурованим, щоб забезпечити учням чітке розуміння нової інформації та підготувати їх до подальшого закріплення знань.

Під час уроку за темою «Заселення і розвиток Слобідської України» вивчення нового матеріалу варто розділити на два підрозділи: «Заселення Слобідської України. Виникнення перших міст», «Адміністративний устрій Слобідської України». Саме такий розподіл матеріалу надасть можливість приділити увагу як історичним передумовам заселення, так і процесу формування адміністративної структури регіону. Завдяки цьому учні зможуть детально ознайомитися з основними етапами розвитку Слобідської України та зрозуміти, як заснування перших міст вплинуло на становлення соціально-економічного життя. Такий підхід також дозволить зробити урок більш структурованим та сприятиме кращому засвоєнню матеріалу.

Безумовно, даний етап має включати розповідь вчителя, проте матеріал важко сприймати без візуалізації, саме тому необхідно використовувати як наочні так і текстові історичні джерела.

Зокрема, даний етап уроку передбачає роботу учнів із відеоматеріалом. Учні мають переглянути навчальний відеоролик «Слобідська Україна у XVIII

ст.» та дати відповіді на запитання «Від чого походить назва «Слобідська Україна»?», «Від чого походить назва «Слобідська Україна»?» (Додаток В).

Використання відеоматеріалів під час занять сприяє розвитку різних аспектів психічної діяльності учнів, особливо уваги та пам'яті. Перегляд відео в класі формує атмосферу спільної пізнавальної активності, де мимовільна увага поступово переходить у свідому. Це, своєю чергою, впливає на процес запам'ятовування. Таким чином, відео допомагає сконцентрувати увагу, впливає на обсяг і тривалість збереження інформації, чинить емоційний вплив на аудиторію, посилює мотивацію до навчання та створює умови для розвитку комунікативної та соціокультурної компетентностей дітей [28, с.].

Обране для опрацювання учнями відео триває 7:44 хвилин. Оскільки для уроку тривалістю 40-45 хвилин оптимальна тривалість відеоматеріалів має складати 10-15 хвилин. Залежно від типу уроку можна використовувати різні формати відео: відео-розповідь, відео-ілюстрацію, відео-доказ, відео-тест тощо. Учителю слід уважно обирати відеоматеріал для кожного конкретного уроку, враховуючи його мету, план і структуру. Важливо, щоб відібрані матеріали були поділені на короткі фрагменти (кадри), розташовані в логічній послідовності. Кожен фрагмент повинен містити не лише нову інформацію, а й завдання для виконання після перегляду [26, с. 137].

Варто пам'ятати, що надмірне використання аудіовізуальних засобів (надто часте демонстрування, прослуховування, застосування різних технічних пристроїв) може призвести до втрати основного навчального змісту уроку.

Використання відеофільмів має бути ефективним і дидактично обґрунтованим. Це передбачає ретельний добір відповідних фрагментів та різноманітні способи інтеграції відеоматеріалу у навчальний процес. Перед демонстрацією відеофільму вчитель має надати необхідні пояснення. Після перегляду учні виконують різні завдання, які можуть включати відповіді на запитання до фрагмента, складання плану або короткий переказ побаченого. У старших класах учні також аналізують матеріал і роблять власні висновки [37, с. 137].

Використання відео на уроках історії має велику важливість, оскільки воно дозволяє краще і наочніше передати складні історичні процеси та події. Візуальний контент значно полегшує сприйняття інформації, особливо для учнів, які можуть мати труднощі з усвідомленням теоретичних матеріалів. Завдяки відео, учні можуть побачити реконструкції історичних подій, документальні кадри або інтерв'ю з експертами, що робить вивчення історії більш живим і захоплюючим. Це допомагає створити глибше розуміння минулого, яке не обмежується лише сухими фактами, а й дає емоційний контекст.

Крім того, відеоматеріали сприяють розвитку критичного мислення у учнів, адже вони можуть аналізувати різні джерела інформації, порівнювати різні інтерпретації подій і формувати власні висновки. Використання відео дозволяє вчителю включати різноманітні методи навчання, що підвищує мотивацію учнів та підтримує їх інтерес до предмета. Це також дозволяє врахувати різні стилі навчання учнів, адже деякі з них краще сприймають візуальний контент, ніж текстову інформацію.

Після роботи з відео, продовжується розповідь вчителя за матеріалами уроку. У процесі необхідно наголошувати на нових поняттях та термінах, що прозвучали та за необхідності записувати їх до словника термінів.

Вважаємо, що при вивченні матеріалу «Адміністративний устрій Слобідської України» необхідно окрім розповіді вчителя використати також роботу з історичним документом.

Методисти-історики зазначають, що під час викладання історії вчителям варто звертатися до історичних джерел. Найчастіше учні працюють з документальними матеріалами, які містять різноманітну інформацію. Г. Яковенко переконана, що аналіз історичних документів розвиває у школярів здатність працювати з історичними джерелами та підвищує їхній інтерес до предмета [39, с. 116]. До того ж, часто документи поєднують на уроках з ілюстраціями, картами та іншими матеріалами.

На уроках історії документи можуть використовувати як учитель, так і учень. Учитель спрощує зміст документа, якщо він надто складний для учнів, цитує окремі фрагменти з посиланням або без нього, щоб підкріпити свою розповідь. Він може наводити цитати та аналізувати уривки для уточнення своєї розповіді, надання їй емоційності та переконливості. Для поживлення викладу вчитель часто застосовує пряму мову та характеристику особистостей.

Працюючи з документами та науковими матеріалами, учні вчаться робити конспекти й складати план-конспект фрагментів або всього документа. На основі документів вони розвивають уміння характеризувати історичних діячів, події та явища, а також самостійно опрацьовувати документи, виконуючи творчі завдання.

Історичні джерела допомагають глибше осягнути знання, відчутти себе частиною подій та краще зрозуміти дух епохи. Крім того, вони слугують доказом теоретичних положень та ідей, сприяють розвитку мислення учнів, вчать самостійно робити висновки та узагальнення, а також формують їхню оцінну діяльність і розвивають пізнавальні здібності. Усе це має велике значення для вивчення історії в школі.

Минуле неможливо безпосередньо спостерігати; судити про нього можна лише за збереженими матеріальними артефактами або переказами очевидців. Ми завжди працюємо з неповним та інколи суперечливим набором джерел для відтворення минулого, що вимагає спеціального та вдумливого аналізу. Історик має враховувати, що багато важливих для науки свідчень не збереглося, тоді як збережені джерела можуть відображати випадкові явища, не завжди пояснюючи закономірний перебіг історичних подій.

Навіть ті історичні джерела, що містять важливі факти, часто розкривають лише малу частину історичного процесу або зосереджуються на окремому явищі. Наприклад, до таких джерел належать договори купівлі-продажу майна, боргові зобов'язання, звіти про битви, знаряддя праці, предмети побуту, топоніми, що вказують на проживання певного народу, або система шлюбних відносин певного племені.

Робота з історичними джерелами на уроках історії є важливою складовою навчального процесу. На основі вищесказаного можна зробити висновок, що письмові історичні документи, порівняно з іншими типами джерел, найчастіше використовуються вчителем на уроках. Вони допомагають глибше зрозуміти історичні події, розвивають аналітичні здібності, навички самостійної роботи та підвищують інтерес до історії.

Традиційно історична освіта спрямована на засвоєння та запам'ятовування фактів про минуле. Проте в сучасних умовах, коли інформаційне поле постійно розширюється, а інтерпретації та оцінки подій стають різноманітнішими, акцент зміщується на навчання учнів методам обробки, структурування, аналізу та критичного осмислення історичної інформації. Тому, окрім репродуктивного навчання, необхідно розвивати в учнів такі розумові операції, як запам'ятовування, навички, вміння аналізувати й комунікувати. Залучення джерел як методу активізації пізнавальної діяльності на уроках історії сприятиме глибшому засвоєнню знань учнями.

Під час вивчення теми «Заселення і розвиток Слобідської України» на уроці учням пропонується документ «Зі звернення мешканців Сумського полку до царя» (Додаток Г). Документ описує історію українців, які переселилися до Слобідської України на запрошення московських воєвод для захисту прикордонних земель. Їм обіцяли свободи та права, зокрема дозволили без податків займатися землеробством, засновувати поселення, займати пасовища та вести господарську діяльність за українськими традиціями. Українці будували міста та захищали їх від татарських набігів, залишаючись вірними і не зраджуючи обіцяній місії. Тож за свою службу вони отримали підтвердження привілеїв та змогу розвивати господарське життя на нових землях [11, с. 140].

Опрацювавши документ, учні мають дати відповіді на запитання: «Як формувалося населення Слобідської України?», «Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського кордону?», «Яким було ставлення царської влади до поселенців?». Прочитавши уважно документ та проаналізувавши його учні успішно дадуть відповіді на запитання.

Використання документів робить уроки більш цікавими, насиченими та пізнавальними. Практика свідчить, що самостійна робота учнів з джерелами буде ефективнішою, якщо вона ґрунтується на чітко визначеній програмі дій, що відповідає конкретним дидактичним завданням та змісту навчального матеріалу, а також враховує рівень підготовленості учнів до роботи з текстами. Тому доцільно розробити для учнів пам'ятку для роботи з історичним джерелом.

Як ефективно працювати з історичним джерелом:

1. Уважно прочитайте текст, звертаючи увагу на кожне слово та фразу.
2. Визначте автора документа та причини, чому він написав цей текст.
3. З'ясуйте дату створення документа.
4. Охарактеризуйте історичний період, в якому був складений цей текст. Які факти чи події з цього часу ви вже знаєте?
5. Визначте, про яку подію або історичну особу йдеться в документі.
6. Розгляньте, як цей документ чи джерело розширює ваші знання. Що нового ви дізналися про описані події або особу?
7. Які роздуми виникають після прочитання джерела?
8. Зробіть висновки, оцінюючи події, описані в тексті, з вашої точки зору.

Основною метою вивчення історичних документів є формування у учнів уміння працювати з джерелами. Цей процес повинен бути поетапним і здійснюватися під керівництвом учителя. Важливо дотримуватись принципів логічності та послідовності, щоб розвивати вміння учнів працювати з документами. Для досягнення цієї мети вчитель має розробити оптимальний алгоритм аналізу текстових джерел, враховуючи вікові особливості учнів та їхній рівень підготовки до такого виду роботи [36, с. 11].

Варто пам'ятати, що вчитель має допомогти учневі самостійно розібратися в світоглядних аспектах історичних подій, не нав'язуючи йому готові історичні уявлення, а допомагаючи осмислити вивчений матеріал і самостійно дійти до необхідних висновків. Висновки, отримані в процесі роботи з історичним джерелом, стають більш переконливими, сприяють створенню яскравих образів

і картин минулого, конкретизації історичного матеріалу, що дозволяє відчутти дух епохи. Крім того, значно розширюється коло соціальної інформації, яку засвоюють учні, а також стимулюється розвиток їх пізнавальної активності.

Найголовніше, що вчителі повинні пам'ятати, це те, що робота з історичними документами має бути спрямована на розвиток таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різних джерел і творчо застосовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними. Адже завдання нашої школи – формувати громадянина демократичного суспільства, який сприймає історичний процес як багатовимірне і складне явище. Учні повинні розуміти, що при оцінці історичних фактів існують різні точки зору, які вони мають сприймати та пояснювати. Вони також повинні усвідомлювати, що ці думки можуть змінюватися з часом, оскільки змінюється життя навколо, відбуваються зміни в суспільстві та свідомості людей, відкриваються нові факти, змінюється інформація. Це, у свою чергу, спонукатиме молодь шукати власні шляхи вирішення проблем, формувати власні точки зору та знаходити вихід зі складних ситуацій [29, с. 114].

Тож, вивчення різних історичних джерел та документів є однією з основних умов досягнення цілей шкільного курсу історії. Сучасний урок неможливо уявити без аналітичної роботи з джерелами. Їх використання дає змогу вирішити кілька взаємопов'язаних завдань: сформувати більш повні та міцні знання, конкретизувати й поглибити їх, ілюструвати вивчені питання, забезпечити доказовість теоретичних положень і ідей; розвинути мислення учнів, навчити їх самостійно робити правильні висновки та узагальнення, а також формувати оцінну діяльність учнів і розширювати їх пізнавальні можливості.

Наступний етап уроку «Закріплення нових знань учнів» є одним з важливих моментів у навчальному процесі, оскільки він допомагає учням глибше засвоїти та структурувати новий матеріал. При вивченні теми «Заселення і розвиток Слобідської України» пропонується учням фронтальне опитування (бесіда за запитаннями) (Додаток Д).

Фронтальне опитування здійснюється у форматі бесіди викладача з класом учнів, органічно поєднуючись із повторенням вивченого матеріалу та сприяючи закріпленню знань і навичок. На уроках історії бесіда виступає діалогічною формою спілкування між учителем і учнями. Її значення у викладанні історії є суттєвим, оскільки бесіда дозволяє обговорювати та осмислювати історичний матеріал разом з учнями. При використанні фронтального опитування, важливо цікавитися відповідями не лише одного учня, а й усіх охочих [27, с. 53].

Фронтальне опитування на уроках історії є ефективним методом швидкої перевірки знань учнів і створення активної навчальної атмосфери. Основна ідея полягає в тому, що вчитель ставить питання всьому класу, і кожен учень має можливість дати відповідь. Це дозволяє залучити всіх учнів до обговорення і виявити загальний рівень розуміння теми. Завдяки прямій взаємодії між учителем і учнем під час фронтального опитування, учитель не тільки опитує і виробляє оцінку знань учня, але і коригує відповіді, направляє, а також виправляє помилки. У подібному діалозі відбувається закріплення пройденого матеріалу. Фронтальне опитування на уроках історії допомагає учням краще запам'ятати матеріал, розвиває критичне мислення та стимулює до активної участі у навчальному процесі.

Наступним етапом є «Підсумки уроку». Під час цього етапу важливо учителю озвучити основні висновки щодо теми уроку, поставити оцінки.

Домашнє завдання учням оголошує вчитель на останньому етапі «Домашнє завдання». При вивченні теми «Заселення і розвиток Слобідської України» учням варто задати на опрацювання додому параграф відповідного підручника, виконання вправ, які є наприкінці параграфа, та творче завдання. Наприклад, створити схему чи таблицю про особливості розвитку Слобожанщини у XVII ст.

Отже, у розробці уроку використані такі засоби освітньої діяльності: словесно-друковані (підручник), наочні (карта); методи освітньої діяльності: словесні (розповідь, пояснення, бесіда), наочні (ілюстрації), практичні (робота з картою, документом). У розробці уроку використані прийоми освітньої

діяльності: активізації розумової діяльності, активізації уваги, запам'ятовування, усного викладу інформації. Окрім того, у розробці уроку використано також такі методи та форми роботи: робота з картою, робота з історичним документом, робота з відео, фронтальне опитування, бесіда.

Вивчення теми «Заселення і розвиток Слобідської України» є важливим для розуміння історичних процесів на території східної України, які сформували її культурний, соціальний та економічний фундамент. Цей регіон відігравав ключову роль у розбудові українських земель, завдяки активному освоєнню незаселених територій козаками, переселенцями з центральних та західних регіонів України. Заселення Слобожанщини відбулося в умовах постійного конфлікту з Османською імперією та Кримським ханством, що сприяло укріпленню оборонних та військових структур на цій території. Розвиток міст і укріплених поселень на Слобідській Україні сприяв економічному процвітанню, а також збільшенню торгових і культурних контактів з іншими частинами України та з сусідніми країнами.

Вивчення цієї теми також є важливим для усвідомлення історичної ролі Слобожанщини у збереженні української ідентичності та культурної спадщини. Завдяки переселенцям з різних регіонів, Слобідська Україна стала центром етнічного та культурного змішування, де збереглися традиції, мова та звичаї українського народу. Дослідження заселення і розвитку цього регіону дозволяє зрозуміти витоки регіональних особливостей, а також роль Слобожанщини в політичних процесах, які впливали на розвиток всієї України. Вивчення заселення і розвитку Слобідської України дозволяє не тільки поглибити знання про регіональну історію, але й краще зрозуміти сучасні політичні, культурні та соціальні процеси в Україні.

ВИСНОВКИ

Заселення Слобідської України мало значний вплив на соціально-економічний та культурний розвиток регіону. Воно сприяло формуванню характерної етнічної та культурної мозаїки, яка визначала подальший розвиток цих територій. Слобідська Україна – це особливий історико-географічний регіон, хронологічні рамки формування якого пов'язані з існуванням козацького полкового устрою на цих землях з середини XVII ст. до 1765 року. Назва «Слобідська Україна» закріпилася за регіоном лише в 30-х роках XVIII ст. Раніше, починаючи з 60-х років XVII ст., ці землі називали по-різному: «Черкаські полки», «Українські полки», а переважно – «Слобідські міста» і з початку XVIII ст. – «Слобідські полки».

У результаті проведеного дослідження виконано всі поставлені завдання.

1. Визначено шляхи заселення та процес виникнення козацьких полків на території Слобідської України. Встановлено, що до початку XVII ст. Слобожанщина була відома як «Дике поле». Однак з середини XVII ст. починається активне заселення Слобідської України, зокрема з Правобережжя, Центральної України та Запорозжя. Формування козацьких слобідських полків також було результатом політики московського уряду, спрямованої на зміцнення південних кордонів держави. Внаслідок цього, з другої половини XVII ст., були створені козацькі слобідські полки: Острогозький, Сумський, Харківський, Охтирський, Белгородський, Колонтаївський, Зміївський, Балаклійський та Ізюмський.

Досліджено, що існували два шляхи заселення Слобожанщини. Перший – переселенці з Правобережної України, другий – населення з Московської держави. Оборонне будівництво царського уряду по так званій «Белгородській смузі» викликало переселення російських службовців і селян, які отримували землю та інші привілеї від уряду за пільговими умовами. Одночасно відбувалась масова міграція українців, які втікали від жорстокого гніту польських панів до південних степів. Масова міграція населення на території Східної Європи у XVI–XVII ст. виражалася в переселенні українців на Дике

поле. Цей процес став одним із проявів масштабних змін у демографічній ситуації регіону. Історичне значення цього переселення полягало в розширенні кордонів слов'янської цивілізації та її закріпленні на нових територіях. Українці, які оселилися на Слобожанщині, принесли зі собою свою мову, культуру та досвід ведення господарства. Завдяки їхнім зусиллям раніше майже неосвоєна земля перетворилася на процвітаючий край, який розвивався протягом декількох століть.

2. Охарактеризовано економічне становище, заняття та господарську діяльність населення слобідських полків. Досліджено, що основною діяльністю мешканців Слобожанщини в XVII ст. була військова служба, оскільки Суми, Харків та інші міста регіону здебільшого виконували функції військових фортець. Головним завданням місцевих жителів було постійне протистояння татарським нападам. Переселення та формування військових підрозділів нерегулярного характеру здійснювалися в рамках політики Московської держави, яка прагнула скористатися зовнішньополітичною ситуацією для зміцнення своїх південних кордонів. Міграційні потоки направлялися урядом у потрібному напрямку з метою створення «буферної» зони з воєнізованим населенням між «Диким полем» та смугою прикордонних укріплень. Окрім охорони від татарських нападів, московський уряд залучав слобідських козаків до військових походів.

Встановлено, що розвиток господарства на Слобожанщині в XVII ст. залежав не тільки від природних умов, але й від історичних і політичних факторів, що впливали на життя її жителів. У цей період населення регіону ще не було чітко поділене на соціально-економічні групи, що сильно відрізнялися одна від одної. Соціально-економічні відносини в значній мірі визначалися специфікою землеволодіння, де поширеною формою було займане землеволодіння. На Слобожанщині розвивалися різноманітні промисли, серед яких найпоширенішими були: землеробство, садівництво, скотарство, бджільництво, виробництво горілки, млинарство, дегтярство (видобуток смоли та дьогтю, яке стало особливо поширеним серед переселенців із Сумщини),

видобуток селітри (для виготовлення пороху) та торгівля. Харків, Суми, були важливими торговими центрами, де обмінювалися сільськогосподарською продукцією, ремісничими виробами та іншими товарами. У цих містах проводилися найбільші ярмарки, які забезпечували товари не тільки Слобожанщину і Гетьманщину, а й ближнє прикордоння.

3. Розкрито політику російського уряду щодо козацьких слобідських полків у XVIII ст. Визначено, що московський уряд, прагнучи захиститися від татарських набігів, розселював українських переселенців уздовж прикордонних територій з татарами. Для того, щоб утримати їх на цих небезпечних землях, уряд надавав численні пільги і дозволяв запроваджувати традиційний козацький устрій. Земельні ресурси та податкові привілеї стали економічною основою для розвитку слобідського козацтва. Займаючись землеробством, промислами і торгівлею, слобідські козаки були зобов'язані нести військову службу, забезпечуючи себе зброєю, спорядженням і провіантом за власний рахунок, без додаткової платні. Надаючи слобожанам-переселенцям право вільно займатися промислами, російський уряд не втрачав нічого, а, навпаки, отримувал козацькі підрозділи, що утримувалися власними силами. Московська держава активно використовувала їх для охорони південних кордонів. З самого початку слобідське козацтво знаходилося під контролем центральних органів влади Росії. Військові питання вирішувалися під керівництвом белгородського воєводи. Віддаючи певні привілеї переселенцям, російський уряд прагнув заохотити українців до освоєння та охорони обширних південних степів. Хоча козацький лад і був застарілим у порівнянні з централізованою державою, він все ж залишався ефективним у боротьбі з татарами, тому його зберігали і використовували до остаточної ліквідації татарської загрози.

Встановлено, що правителі Російської імперії мали різне ставлення до козаків Слобідської України та її полків. Зокрема, Петро I прагнув інтегрувати слобідських козаків в російську армію, намагаючись зробити їх частиною імперської системи. Під час його правління козацтво стало знаряддям для військових кампаній імперії, хоча й зберігало певну автономію. Катерина II, у

свою чергу, активно прагнула зміцнити централізовану владу, скорочуючи права козаків і впроваджуючи нові адміністративні реформи і врешті знищила козацтво. З часом, в умовах імперської політики, слобідські козаки ставали все більше підконтрольними центральній владі, хоча інколи їм надавали певні привілеї для забезпечення лояльності.

4. Розроблено та проаналізовано розробку уроку у 8 класі за темою «Заселення і розвиток Слобідської України». Тема є важливою для розуміння історичних процесів, які мали вплив на формування українського етносу, територіального устрою та економічного розвитку. Вона є ключовою для вивчення того, як формувалася українська ідентичність і відбувався культурний та господарський розвиток цього унікального регіону. Дослідження цієї теми дозволяє учням зрозуміти, як соціально-економічні та політичні умови впливали на формування українського етносу та суспільства, а також розвиває вміння аналізувати історичні процеси, що визначали розвиток територіального устрою.

У розробці уроку застосовано такі засоби освітньої діяльності: словесно-друковані (підручник), наочні (карта); методи освітньої діяльності: словесні (розповідь, пояснення, бесіда), наочні (ілюстрації), практичні (робота з картою, документом). Водночас використано прийоми для активізації розумової діяльності, уваги, запам'ятовування та усного викладу інформації. Додатково застосовано такі методи та форми роботи: робота з картою, аналіз історичних документів, робота з відео, фронтальне опитування та бесіда. Надано методичні рекомендації щодо застосування історичних карт, документів, відео та опитувань на уроках історії.

Отже, дослідження теми «Заселення і розвиток Слобідської України» має велике значення для розуміння історичних процесів, що відбувалися в Україні, і які стали основою її культурного, соціального та економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 370 років від козацького повстання під проводом гетьмана Якова Остряниці. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1118036.html> (дата звернення 27.02.2024).
2. Артюх В. Ще раз, чому Суми були засновані у 1655 році, а воєвода Кирило Арсен'єв засновником міста бути не міг. URL: <https://cutt.ly/7eDjQeeS> (дата звернення 27.10.2024).
3. Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. 256 с.
4. Бір'юва О. Заселення території Слобідської України. *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів, 2016. Вип. 4. С. 15–19.
5. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ : НРЕС PRESS, 2022. 260 с.
6. Гандзюк Н. Козацтво Слобідської України (середина XVII – XVIII ст.): дипломна робота. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2021. 122 с.
7. Гуржій О. Виборні козаки. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В. URL: <https://cutt.ly/weHfQFJl> (дата звернення 28.10.2024).
8. Гуржій О. Підпомічники. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик. URL: <https://cutt.ly/geHfW1uU> (дата звернення 28.10.2024).
9. Гуржій О. Підсусідки. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик. URL: <https://cutt.ly/WeHfPppb> (дата звернення 28.10.2024).
10. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків : з дод. про життя Михайла. Київ : Дніпро, 1991. 43 с.
11. Дудар О., Гук О. Історія України : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / за ред. О. Пометун. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. 224 с.
12. Дяченко М. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1970. № 8. С. 41–51.

13. Кобилко О. Економіка козацьких полків Слобідської України у XVII – першій половині XVIII ст. *Глухівські історико–філософські читання*: Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської науково–практичної онлайн-конференції 17 квітня 2024 року. Вип. 2. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка. Глухів. 2024. С. 239–240.

14. Кобилко О. Заселення Слобідської України у XVII – першій половині XVIII ст. *Роль підприємців та меценатів в розвитку населених пунктів рідного краю: історія та сучасність*. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів–Червоне, 7 червня 2024 р.). Вип. 66 / Упоряд. П.С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2024. 490 с.

15. Кобилко О. Політика царського уряду щодо полків Слобідської України у XVII – першій половині XVIII ст. *Студентські історичні студії*. Глухів. 2024.

16. Корнієнко О. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659 – 1765 рр. Київ : Наш час, 2008. 488 с.

17. Корогод Г. Заселення українцями Слобожанщини в XVI–XVII ст.: історико–правовий аспект. Сумський історичний портал. URL: <https://cutt.ly/fwMya2rI> (дата звернення 27.02.2024).

18. Королько Л. Сватівщина – край козацький. URL: <https://svatovo.ws/history2.htm> (дата звернення 28.10.2024).

19. Ладиченко Т. Нові підходи до навчання історії в середніх загальноосвітніх закладах України в умовах російсько-української війни. *Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії*: матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції (м. Запоріжжя, 10 травня 2023 року). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 100–106.

20. Лишко С. Формування і розвиток полків Слобідської України в другій половині XVII – XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Черкаси, 2010. 187 с.

21. Малоросійський кордон, козацькі повстання та більшовики. *Історія Слобожанщини*. URL: <https://cutt.ly/aeDjBz0A> (дата звернення 28.10.2024).

22. Манжела Б. 4 вересня сумчани разом з гостями міста над Пелом весело та яскраво святкували його 355-й День народження та 350-річчя Сумського Слобідського козацького полку. URL: <https://cutt.ly/QeHWC SZR> (дата звернення 28.10.2024).

23. Маслійчук В. Генеза та еволюція слобідського козацтва. *Історія українського козацтва* : нариси : у 2 т. / [редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 632 – 643.

24. Маслійчук В. Слобідська Україна. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9 : Прил – С. С. 628.

25. Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII ст. – першої третини XVIII ст. URL: <https://cutt.ly/weHWCQGX> (дата звернення 28.10.2024).

26. Мирошниченко В. Використання сучасних інформаційних технологій: формування мультимедійної компетентності (для спеціальності – Історія). Київ : Центр учбової літератури, 2020. 296 с.

27. Міронова І. Дидактика історії. Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії. Методичні рекомендації для студентів спеціальності «Історія та археологія». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Випуск 246. 96 с.

28. Молодик К. Відео – улюблений учнівський формат? Ефективні сценарії використання на уроках у скарбничку вчителям. *НУШ. Нова українська школа*. URL: <https://cutt.ly/VeGPmCNG> (дата звернення 28.09.2024).

29. Молоткіна В. Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. №16 (Листопад). С. 107–29.

30. Осадчий Є. Сумська фортеця середини XVII–XVIII ст. (пам'ятникознавчий аспект). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X – XI. С. 191–196.

31. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

32. Сахновський О. Сучасні методологічні підходи навчання історії у світлі реалізації вимог Нової української школи. *Вісник науки та освіти* (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»). № 1(1). 2022. С. 345–358.

33. Слюсарський А. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. Харків : Харківське книжково–газетне видавництво, 1954. 278 с.

34. Танцюра В., Пересада О. Історія Слобідської України: навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 366 с.

35. Третьякова О. Формування просторової компетентності та картографічних умінь учнів на уроках громадянської та історичної освітньої галузі. *Інформаційний, науково–методичний журнал «Освіта Сумщини»*. № 2 (58). 2023. С. 17–20.

36. Чернік С. Методика використання писемних джерел на уроках історії у класах суспільно–гуманітарного профілю. URL: <https://cutt.ly/oeG2jJSC> (дата звернення 28.10.2024).

37. Шаріпова Т. Впровадження інноваційних технологій на уроках історії, як чинник створення оптимальних умов розвитку для особистості. URL: <http://fel2005.dp.ua/docs/blog/09/028.pdf> (дата звернення 28.10.2024).

38. Шурхало Д. Як Дике поле стало Слобідською Україною. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29059550.html> (дата звернення 27.02.2024).

39. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально–методичний посібник. Харків : Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

40. Яценко В. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії; друга половина XVII–XVIII ст. : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. 72 с.

Розробка уроку з Історії України

Клас: 8

Тема: Заселення і розвиток Слобідської України.

Мета уроку: сформувати уявлення про особливості виникнення, розвитку та адміністративно-територіальний устрій Слобідської України. Ознайомити учнів зі створенням слобідських козацьких полків. Розвивати пам'ять, мислення та уяву учнів, а також виховувати інтерес до історії.

Основні поняття: «Слобідська Україна», «Слобожанщина», «слободи», «займанщина», «зимівники».

Обладнання: підручник Дудар О. В., Гук О. І. Історія України : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / за ред. О. Пометун. К. : Видавничий дім «Освіта», 2021. С. 139-141; карта «Україна у 1667-1687 рр.», відео «Слобідська Україна», історичний документ

Тип уроку: комбінований.

Структура уроку:

- I. Організація навчальної діяльності.
- II. Перевірка домашнього завдання.
- III. Актуалізація опорних знань.
- IV. Вивчення нового матеріалу:
 1. Заселення Слобідської України. Виникнення перших міст.
 2. Адміністративний устрій Слобідської України.
- V. Закріплення нових знань учнів.
- VI. Підсумки уроку.
- VII. Домашнє завдання.

Хід уроку

I. Організація навчальної діяльності.

Привітання з учнями. Повідомлення теми уроку.

Тема сьогоднішнього уроку: «Заселення і розвиток Слобідської України».

Питання, які ми розглянемо сьогодні на уроці, визначимо у пунктах плану:

1. Заселення Слобідської України. Виникнення перших міст.
2. Адміністративний устрій Слобідської України.

II. Перевірка домашнього завдання.

Озвучення учнівських інформаційних повідомлень про Семена Палія та Самійла Самуся.

III. Актуалізація опорних знань.

Робота з картою.

Розгляньте карту «Україна у 1667-1687 рр.» (с. 139 підручника) та визначте, які українські землі входили до складу Слобідської України. Використовуючи карту, опишіть переваги та ризики проживання і ведення господарства на цих територіях.

IV. Вивчення нового матеріалу:

1. Заселення Слобідської України. Виникнення перших міст.

Розповідь вчителя: На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією, простягалися неосвоєні землі, що раніше належали Чернігово-Сіверському князівству. У XIII столітті ці території були спустошені через часті набіги ординців, через що багатий край залишався покинутим і малозаселеним. У 1638 році сюди переселилися учасники селянсько-козацького повстання під проводом Я. Острянина і заснували місто Чугуїв. Відтоді до регіону потяглися українські переселенці, а царська влада активно підтримувала переселення, доручаючи українцям захищати московські кордони від нападів зі Степу. Ця територія мала назву «Дике поле».

Масові переселення українців відбувалися в середині XVII ст. Невизначеність ситуації та постійні загрози, пов'язані з Національно-визвольною війною, змушували родини, а іноді й цілі села, покидати рідні місця, вирушати в ризиковану подорож і оселятися на «вільних» землях.

Давайте переглянемо відео та більш візуалізовано ознайомимося з історією заселення Слобідської України.

Перегляд відео: <https://www.youtube.com/watch?v=0yZexawBoC0>

Дайте відповіді на запитання:

1. *Від чого походить назва «Слобідська Україна»?* Від слова *слобода*, яке означало «поселення зі звільненням від податків».

2. *Які полки були створені на території Слобідської України?* Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський полки.

Розповідь вчителя: У 1652 році козаки під проводом полковника Івана Дзиковського заснували місто Острогозьк на річці Тихій Сосні, притоку Дону, а в 1655 році інша група переселенців під керівництвом Герасима Кондратьєва заснувала місто Суми; приблизно в той самий час виникли й інші міста, такі як Харків, Охтирка, Балаклія, Ізюм, навколо яких з'явилися села та хутори, засновані невеликими групами українських переселенців. Покидаючи рідні місця, переважно заможні козацькі родини вирушали в небезпечну подорож і, заохочувані царським урядом, отримували привілеї, серед яких право

займанщини, яке дозволяло привласнювати стільки землі, лісів і сінокосів, скільки могли обробити, без податків.

Царський уряд залучав українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, постачав їм зброю та продовольство, а також зберігав їхні козацькі привілеї і право на самоврядування. Натомість українські переселенці були зобов'язані виконувати військову службу. Численні переселенці з Лівобережжя та Правобережжя також приваблювалися правом на козацьке самоврядування, яке царський уряд зберігав за ними на початку колонізації. Визнаючи царську владу, поселенці склали присягу, а їхні права фіксувалися царськими жалуваними грамотами.

Словник термінів:

Слобідська Україна (Слобожанщина) – регіон, що сформувався в XVII-XVIII ст. на території Дикого Поля, між межами Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства; назва походить від поселень «слобід», де мешканці користувалися певними свободами.

Займанщина – звичаєве право, яке дозволяло першому займати землю і володіти нею або користуватися, зазвичай, на нічийних територіях.

2. Адміністративний устрій Слобідської України.

Розповідь вчителя: На території Слобідської України виникло п'ять козацьких полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Ці полки виконували функції не лише військових формувань, а й адміністративно-територіальних одиниць, поділяючись на сотні. Кожен полк очолював виборний полковник, який обирався довічно. Він керував адміністрацією, затверджував судові рішення, роздавав вільні землі поселенцям і командував військом під час походів. Також на Слобідській Україні часто відбувалось успадкування посади полковника.

Полкова старшина складалася з полковника, обозного, хорунжого, осавула, судді та двох писарів. У Слобідській Україні не існувало посади гетьмана, а

також генеральної старшини. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо білгородському воєводі. Основним і привілейованим станом були козаки, які володіли землею, управляли власними господарствами і не сплачували податків. Вони могли миттєво вирушити в похід зі своїми кіньми, забезпечуючи себе самостійно.

Старшину обирали на загальних козацьких радах. Полкове управління формувалося з полковника та полкової старшини, до якої входили обозний, суддя, осавул, хорунжий і двоє писарів. Полки ділилися на сотні, які в свою чергу мали своє управління, що складалося з сотника, отамана, осавула, хорунжого та писаря. Полковники відповідали за адміністративні, судові, фінансові та військові справи в полках, тоді як сотники виконували ці функції в сотнях. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Крім козаків, до Слобідської України переселялися селяни та містяни. Вони зберігали особисту свободу, підпорядковувалися місцевій адміністрації та сплачували податки до царської скарбниці.

Робота з історичним документом:

Зі звернення мешканців Сумського полку до царя

«Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну (мається на увазі Слобідську Україну – прим. ред.) на закликання белгородських та курських воєвод, котрі запевняли нас царським словом не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські-українські міста по Белгородській лінії у диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти і села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки

і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу (податку – ред.), за старим українським звичаєм».

Дайте відповіді на запитання:

1. Як формувалося населення Слобідської України?
2. Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського кордону?
3. Яким було ставлення царської влади до поселенців?

V. Закріплення нових знань учнів.

Фронтальне опитування (бесіда за запитаннями)

1. Що означає поняття «Слобідська Україна». *Територія на схід від Гетьманщини, що дістала назву від поселень – слобід.*
2. Коли було засновано місто Харків? Суми? *1654 р. 1655 р.*
3. Які полки були сформовані на Слобожанщині. *П'ять козацьких полків – Острозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський.*
4. Кому безпосередньо підпорядкувалися слобідські полковники. *Белгородському воєводі.*
5. Якими документами закріплювалися права українських поселенців? *Царськими жалуваними грамотами.*
6. Які соціальні стани населення існували в Слобідській Україні? *Козацтво, селянство, міщани, духівництво.*
7. Який полковник Білоцерківського полку заснував місто Суми? *Герасим Кондратьєв.*
8. Яким було становище селян на Слобідській Україні? *Селяни були особисто вільними, мали сплачувати податок до царської скарбниці.*
9. Якою була друга після полковника керівна посада на Слобожанщині? *Обозний.*
10. Чи були слобідські полки об'єднані під керівництвом однієї особи? *Ні, кожний полковник самостійно будував свої відносини з урядом. Гетьмана, як*

на Лівобережжі, не було.

VI. Підсумки уроку.

Розповідь вчителя: Масова колонізація Слобожанщини українцями відбулася внаслідок воєнних лихоліть другої половини XVII ст. Переселення сприяло господарському освоєнню території, відомої як Дике Поле, та врятувало тисячі людей від фізичного знищення. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже існувало десятки міст і містечок, де активно розвивалися ремесла, промисли та торгівля. У Слобідській Україні козацтво перетворилося не лише на військову силу, а й стало важливим чинником економічного та господарського розвитку регіону.

Підведення підсумків, виставлення оцінок.

VII. Домашнє завдання.

Оголошення домашнього завдання.

1. Опрацювати параграф 22 підручника (с. 139-141).
2. Виконати письмово онлайн-вправу за QRкодом у підручнику на сторінці 141.
3. Створити схему чи таблицю про особливості розвитку Слобожанщини у XVII ст.

ДОДАТОК Б

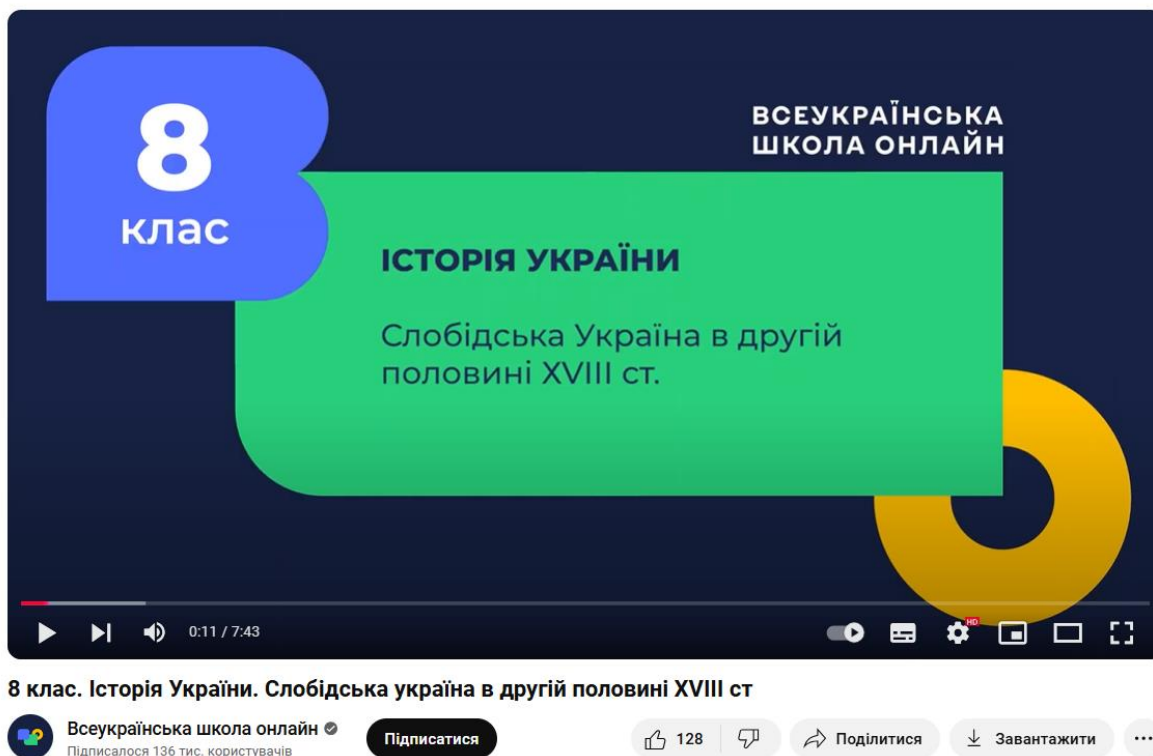
Завдання:

Робота з картою.

Розгляньте карту «Україна у 1667-1687 рр.» та визначте, які українські землі входили до складу Слобідської України. Використовуючи карту, опишіть переваги та ризики проживання і ведення господарства на цих територіях.

Джерело: Дудар О. В., Гук О. І. Історія України : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / за ред. О. Пометун. К. : Видавничий дім «Освіта», 2021. С. 139.

Перегляньте відео:

<https://www.youtube.com/watch?v=0yZexawBoC0>

Дайте відповіді на запитання:

1. Від чого походить назва «Слобідська Україна»?
2. Які полки були створені на території Слобідської України?

Джерело відео: Youtube канал «Всеукраїнська школа онлайн».

ДОДАТОК Г

Робота з історичним документом:

Зі звернення мешканців Сумського полку до царя

«Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну (мається на увазі Слобідську Україну – прим. ред.) на закликання белгородських та курських воєвод, котрі запевняли нас царським словом не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські-українські міста по Белгородській лінії у диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти і села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу (податку – ред.), за старим українським звичаєм».

Дайте відповіді на запитання:

1. Як формувалося населення Слобідської України?
2. Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського кордону?
3. Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Джерело: Дудар О. В., Гук О. І. Історія України : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / за ред. О. Пометун. К. : Видавничий дім «Освіта», 2021. С. 140.

ДОДАТОК Д

Фронтальне опитування (бесіда за запитаннями)

1. Що означає поняття «Слобідська Україна».
2. Коли було засновано місто Харків? Суми?
3. Які полки були сформовані на Слобожанщині.
4. Кому безпосередньо підпорядкувалися слобідські полковники.
5. Якими документами закріплювалися права українських поселенців?
6. Які соціальні стани населення існували в Слобідській Україні?
7. Який полковник Білоцерківського полку заснував місто Суми?
8. Яким було становище селян на Слобідській Україні?
9. Якою була друга після полковника керівна посада на Слобожанщині?
10. Чи були слобідські полки об'єднані під керівництвом однієї особи?